

As covas de Baiona de Fóra, Monte Real e A Palma

Clube Espeleolóxico MAÚXO

XAVIER GROBA GONZÁLEZ¹
EDUARDO MÉNDEZ-QUINTAS
TEREIXA OTERO DACOSTA
MIGUEL GARCÍA GARCÍA
JOSÉ MIGUEL LÓPEZ MOSQUERA, ZRUS
ALBERTO ROMERO RODRÍGUEZ, ROMER
ANDREA SERODÍO DOMÍNGUEZ
ÁNGEL DE PRADO VÁZQUEZ
JOSÉ BERNARDINO COSTAS GOBERNA

RESUMO

Baiona conta cun senlleiro número de covas con diferentes valores naturais e culturais asociados. Como acontece en paisaxes semellantes, o substrato xeolóxico granítico non imposibilita que existan cavidades naturais de diversa xénese e morfoloxía. Coñécense tamén furados artificiais relacionados aquí coa necesidade de auga ou con instalacións militares. Igualmente atendemos ás referencias a supostos espazos subterráneos que son froito da fantasía popular ou da imaxinación erudita de certos autores. Ao fin, non esquecemos deixar memoria daquelas cavidades das que temos a certeza da súa existencia pasada porque foron destruídas. Da trintena de covas que forman o catálogo de cavidades naturais, artificiais, imaxinadas ou desaparecidas de Baiona, estes papeis céntranse nas que se localizan na parroquia de Santa María de Fóra e nos lugares de Monte Real e A Palma.

PALABRAS CHAVE: Covas graníticas, minas de auga, pozos, túneles, Baiona, Val de Miñor.

SUMMARY

Baiona has a significant number of caves with outstanding natural and cultural values. As it happens in similar landscapes, the geological granite substratum does not prevent the existence of these natural cavities which have different origins or morphology. You can also find artificial holes related to the need of water or to military facilities. We also pay attention to references to the so-called subterranean places which are the result of either popular imagery or the scholarly imagination of certain authors. Finally, we cannot forget those cavities we are sure of their past existence but they have been destroyed. Out of the thirty caves that belong to the catalogue of natural, artificial, imagined or disappeared caves in Baiona, these documents focus on the ones located in the parish of Santa María de Fora and in the places of Monte Real and A Palma.

KEY WORDS: granite caves, mines of sweet water, holes, tunnels, Baiona, Miñor Valley.

¹ xavgroba@gmail.com

INTRODUCCIÓN

Unha das xeografías preferidas para as investigacións que practicamos no Clube Espeleolóxico Maúxo, CEM, é o Val de Miñor. Comarca de nacemento e/ou residencia dalgunhas das persoas que formamos este colectivo dedicado á espeleoloxía, deporte e ciencia, que atende as cavidades naturais ou artificiais estudando multidisciplinarmente os contextos natural e cultural asociados a elas. A proximidade da cidade de Vigo, onde o CEM ten o enderezo social, tamén influíu nesta predilección pola xeografía miñorá.

A particular circunstancia laboral dun dos coautores –profesor de música no IES Primeiro de Marzo desde o curso 1996-1997– facilita o coñecemento de non poucas referencias espeleolóxicas locais comunicadas por algunhas persoas da comunidade educativa do referido centro público de ensino secundario en Baiona. Tamén son de destacar as referencias deste tipo coñecidas grazas aos vínculos de amizade e colaboración en tantos asuntos entre o CEM e o Instituto de Estudos Miñoráns, IEM. Non por casualidade, algún coautor deste traballo é socio de ambas as dúas entidades.

O elevado número de cavidades das que temos referencias en Baiona, e a moita información delas acumulada, condiciona a decisión de publicar por partes o seu catálogo. A decisión acomódase mellor ao formato da revista e permite que teñamos máis tempo para mellorar algúns estudos, aínda parciais, de bastantes dos furados coñecidos.

Antes de entrar en materia, consideramos que cómpre ter presente algún concepto xeral, comezando por aclarar algo máis da zona delimitada neste estudo.

Como indicamos no título, primeiro tratamos das covas localizadas en territorio de *Baiona de Fóra*. Forma esta, abreviada e coloquial, de referirnos a Santa María de Fóra de Baiona, entidade que conta coa rareza de ser parroquia apenas polo civil. Polo eclesiástico comparte o sete veces centenario templo ex-colexiata de Santa María con “Baiona centro” (Torres Luna & Pazo Labrador, 1994)¹. No civil, Santa María de Fóra figura como parroquia cando menos desde o nomenclátor de 1970 e así o teñen ratificado distintos estudos sobre a xeografía parroquial galega (Casas Torres & al., 1976: 39, 128; Miralbés Bedera & al., 1979: 25). Na tradición oral local mantense que a orixe desta singular entidade de poboación ten que ver co costume que tiñan nun dos barrios que constitúen *Baiona de Fóra*, o de *San Antón* (oficialmente Santo Antón), de enterrar os mortos en Baredo, parroquia da que, en efecto, formou parte (Madoz, 1849, IV: 24)². O territorio de Baiona de Fóra, con *San Antón*, complétase cos barrios de Cova Terreña, *A Perçibilleira* (oficialmente Percebelleira), parte de Piñeiro e da Anunciada (tamén coñecido como Corea), incluíndo o terreo que ocupa o Cuartel de la Guardia Civil, no linde das Maclas.

A institución parroquial de maior relevancia en Baiona de *Afuera* (como tamén lle din) é a Comunidade de Montes Veciñais en Man Común, CMVMC de Santa María de Fóra de Baiona, propietaria, como veremos, dalgún dos terreos onde hai cavidades.

En canto a Monte Real, a historia do lugar e de como lle foi imposto ese nome por *Carta Puebla* do 15 de xaneiro de 1497 resulta mellor coñecida. Optamos nós por usar

1 Ademais de Baiña, Baredo, Belesar e A Ramallosa (Sta. Cristina) distínguese entre Baiona (Núcleo urbano) [capital de concello] e Baiona (Sta. María) de Fóra.

2 “Baredo [...] se compone de los [lugares] de Agro, Bouzo, Cadeyras, Cancelo, Caneyro, Carballo, Cela, Lajes, Outeyro, Ponte, Portelos, Río, San Antón, Torre y Xiestras [...]” MADOZ, P. (1849).

ese topónimo (e non Monte Boi, máis antigo e popular) porque todas as cavidades documentadas nesa península relaciónanse coas instalacións militares de orixe medieval que, por Real Orden, foron abandonadas polo estado en 1859 e logo vendidas, en 1874, ao madrileño asentado en Vigo, enxeñeiro, empresario, varias veces deputado e ministro monárquico, senador, cacique e ata marqués, José Elduayen Gorriti (1823-1898).

O Campo da Palma, abreviado coloquialmente na Palma, igual có Monte Real non pertence á parroquia de Santa María de Fóra de Baiona. Son zonas diferenciadas neste traballo porque outras cavidades coñecidas no núcleo urbano de Baiona fican reservadas para ser tratadas con maior pormenor en ocasión vindeira.

Tamén interesa saber que no CEM atendemos a espeleoloxía considerando catro categorías de cavidades: naturais, artificiais, imaxinadas e desaparecidas. Vaíamos por partes.

As cavidades naturais correspóndense aquí coas propias das paisaxes graníticas. Aínda que non falte quen poida seguir negando a existencia deste tipo de covas, en granitos tamén se teñen formado de xeito natural espazos subterráneos que, para o tipo de material no que se desenvolven, en teoría insolúbel, mesmo poden acadar dimensións considerábeis. O fenómeno leva anos sendo investigado no mundo e mesmo a UIS, *Union Internationale de Spéléologie*, conta cunha comisión dedicada a potenciar os estudos deste *pseudokarst* onde as covas galegas ocupan un destacado posto, tanto polas dimensións dalgunhas delas, como polo seu número e valores patrimoniais asociados.

As cavidades graníticas, certo, nin de lonxe son tantas nin acadan as magnitudes das que hai en terreos calizos, con casos de centos de quilómetros de desenvolvemento ou máis de 2000 metros de profundidade. Con todo, o desenvolvemento horizontal, DH, nas covas en granito pode superar os catro quilómetros e o desenvolvemento vertical, DV, pode chegar a ser decamétrico. Sendo obxectivos, non son dimensións tan cativas para o material (granitos, gneis, anortosita...) no que se poden desenvolver.

Atendendo ao criterio do tamaño, as principais covas deste tipo cartografadas no mundo das que temos constancia³ son as referidas na táboa 1.

TOPÓNIMO	LOCALIZACIÓN	DH	DV
Touchy Sword Of Damocles Cave System	Essex, New York, USA	3978	-51
Bodagrottorna	Iggesund, Gavleborg, Suecia	2610	- ?
Bear Gulch Cave	San Benito, California, USA	1754	-48
Bat Cave	Rutherford, North California, USA	1695	- ?
As Covas da Trapa	Tui, Galiza, España	1618	-98
M.B.D.A.T.H.S. Cave	Grafton, New Hampshire, USA	1615	-42
Hölickgrottan	Hornslandt, Gavleborg, Suecia	1340	- ?
Hurricane Cave	Teller, Colorado, USA	1180	-169

Táboa 1. Cavidades graníticas -ou desevolvas noutras rochas semellantes como son o gneis ou a anortosita- de maiores dimensións e cartografadas no mundo.

³ Elaboración propia seguindo datos varios, principalmente Chabert, C. & Courbon, P. (1997) e CA-VERBOB

En Baiona non hai constancia de covas de dimensións semellantes. As existentes non perden por iso interese, nin son escasas, nin carecen de méritos asociados ás súas, iso si, discretas medidas.

En canto aos criterios para clasificar as covas graníticas naturais, estes poden ser diversos. Chegue aquí con adiantar que nós consideramos unha mestura entre a probábel causa xeolóxica da formación da cavidade, a súa xénese e a morfoloxía que presenta.

Un segundo tipo de cavidades son as artificiais. Construídas adrede atendendo as necesidades particulares ou comunais da poboación local, iniciativas do propio estado ou intereses empresariais. En Baiona non temos constancia de mina soterrada ningunha dedicada á extracción de mineral, por caso de ouro, como si acontece, sen ir máis lonxe, nos veciños concellos do Rosal e Tomiño (Pérez Pintos & Bouzó, 2001). Tampouco de minas doutro mineral. O que non quere dicir que non existan. No que á espeleoloxía respecta, o territorio do concello de Baiona –como o de practicamente toda Galiza– non está ben prospectado e pode ser que exista algún buraco, neste caso mineiro, que teña pasado desapercibido.

Os tipos de cavidades artificiais dos que si hai exemplos en Baiona –abundantes e mesmo con algún caso de relevancia extramunicipal– están relacionados coa auga: minas, pozos, túneles e depósitos. Completan o catálogo algunhas instalacións militares; tanto as localizadas en Monte Real, e que deseguida tratamos, como as que hai en Cabo Silleiro, que fican reservadas para a entrega correspondente ás covas de Baredo.

O noso catálogo repara tamén en referencias subterráneas que non adoitan ter moito interese para os espeleólogos cando, nunca mellor dito, teñen o seu encanto. Trátase daquelas cavidades imaxinadas, inventadas pola tradición oral ou por eruditos escritores que con maior ou menor fortuna puxeron en circulación a ficción dunha cova, túnel ou corredor que apenas existe na tradición oral ou literaria, non na realidade.

No C. E. Maúxo temos tamén a teima de facer referencia ás cavidades das que consta a súa destrución. Ben por obras feitas enriba, ben por ter sido rotas para facer material de construción (grava, rebos, pasta, perpiaños, bloques...), ou mesmo por cuestións estéticas, como é o caso do espolio que sofren desde hai décadas as Pedras Furadas.

Finalmente, entenderase que é preciso avisar da perigosidade potencial da visita a calquera cavidade, por moi simple que semelle ser. Tanto polo risco de accidente como pola propia integridade dos espazos tratados, non imos ofrecer aquí a súa localización.

1. CAVIDADES NATURAIS

Durante moito máis tempo do que sería aceptábel, tense dito que Galiza non é terra dada para a existencia de cavidades de orixe natural. Cun 80% do territorio en solos de substrato granítico, o razoamento semellaba ser certo, mais é falso. A realidade, fica antes adiantado, é que en granitos e rochas semellantes como o gneis, mesmo en seixo, tamén se forman cavidades naturais. Na táboa 2 indicamos a listaxe daquelas de maiores dimensións das que temos constancia no *pseudokarst* galego⁴.

4 Datos seguindo: [1]: Arquivos Maúxo [2]. Catálogo da Federación Galega de Espeleoloxia (2019). [3] Catálogo da Confederación [Española] de Espeleología y Cañones <https://cec-espelo-com/grandes->

TOPÓNIMO	PARROQUIA	CONCELLO	DH	DV
As Covas da Trapa	Ribadelouro	Tui	1618	-98
O Sesume do Avia	Amiudal	Avión	951	-38
As Covas do Folón	Coruxo	Vigo	905	-34
As Adeghas	Partovia	O Carballiño	190	-19
A Touba do Brión – Cobreiras	Vincios	Gondomar	150	-18
As Covas da Porteliña	Valadares	Vigo	105	-7
Coliño ou Furna Coliño	Illa de Ons	Bueu	77	+12
O Pozo do Inferno	Illa de Ons	Bueu	70	+50

Táboa 2. Cavidades graníticas de maiores dimensións cartografadas en Galiza.

Cómpre advertir que no país sábese dalgunhas outras covas graníticas cun DH superior ao medio quilómetro e que non figuran na listaxe anterior por non ter sido aínda cartografadas. En realidade, a advertencia é obvia. Estes catálogos varían ao ir atendendo as novas covas estudadas e tamén por certa competición entre espeleólogos ao querer subir de posto unha cova, ao poder topografar uns metros máis de gruta. Por suposto, o antes referido catálogo mundial de covas graníticas e rochas semellantes tamén está así condicionado. Un exemplo: no reino de Eswatini (Suacilandia, entre Suráfrica e Mozambique) sábese (Scheverer & al, 2013) dun sistema de cavidades granítico cun potencial de tres mil metros de DH, ou máis, xa que se localiza nun tramo do río Gobholo que desaparece á vista por 1800 m do seu curso.

Ref. 001. A Corte das Ovellas.

Localízase en terreos da CMVMC de Santa María de Fóra de Baiona, na escarpa NW do monte de San Roque, entre A Virxe da Rocha e o IES Primeiro de Marzo. A proximidade ao instituto de Baiona foi determinante para saber da existencia deste lugar con evidente valor pedagóxico⁵ engadido aos seus méritos naturais e culturais.

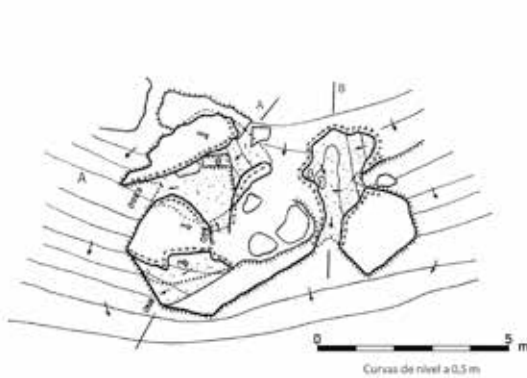
O nome fai referencia directa á memoria de tempos non tan distantes nos que, como acontecía en tantas partes do país, e antes da mal chamada “repopoación forestal”, a veciñanza levaba ao monte rabaños de ovellas ou cabras, ou as vacas da casa a pastar. Así pois, era habitual que animais (mesmo cabalos xotos) e persoas se achegaran a espazos abrigados coma este, a cuberto do sol ou da chuvia segundo viñeran dadas. Xa que este pastoreo de proximidade era habitual que estivese a cargo de nenos e nenas, este tipo de cavidades convertíanse en puntos de referencias-otros-materiales [Consulta 3-08-2020]. [4] DIZ DIOS, J.H. & RÍOS BASANDRE, R. (2001):

⁵ Informe C. E. Maúxo para a Unidade Didáctica de A Corte das Ovellas, Baiona de Fóra. Novembro de 2005. Documento subido á páxina de internet do IES “Primeiro de Marzo”. Cando anos despois se reformou esa páxina web oficial, contidos como este relacionados co patrimonio inmaterial e material foron gardados, e seguen dispoñíbeis na rede no enlace:

http://centros.edu.xunta.es/iesprimeirodemarzo/centro/patrimonio/patnatural_ovellas.php

rencia moi populares. A maiores de poder ser usados como refuxios meteorolóxicos, estes abrigueiros (*abrigueiros*, pronúnciese con gheada) tiñan outras funcións (Otero Dacosta, 2005: 105-130; Otero, 2006:107-118), ben relacionadas cos xogos propios da infancia ou ben coa sexualidade xa adulta, tal e como neste caso pon en evidencia o sinónimo documentado: O Fodedouro, “e por iso á *Virgen da Roca* decíanlle *La Consentidora*”.

Trátase de dous pequenos espazos subterráneos inmersos nun caos de bloques fragmentados de escasa dimensión e orixinados pola fractura, remexedura e caída a favor da pendente do cotarro (vid. topografía Fig. 1). Na súa formación tamén conta un segundo proceso xenético, o derivado da alteración física e química do granito que dá lugar a formas tipo *tafoni*, no país chamadas Pedras Furadas, cacheiras ou

**A Corte das Ovellas
Baiona, Galicia**

Topografía 2005: Barreiro, B.; Garcia, M.; Groba, X.;
Vaquero, M. (cartógrafo)

Fotografías 2020

Fig. 1. A Corte das Ovellas, topografía con fotografías. Fonte CEM.

cabezas. O espazo subterráneo inferior, coa boca aberta ao poñente, conta cun piso rochoso cuberto en parte por materia orgánica forestal. A súa orixe está ligada ao proceso indicado de remexido e apertura da estrutura do coto seguindo un plano de discontinuidade cun buzamento duns 35°N . O *abrigheiro* superior, formado a favor de planos subverticais dirección $\text{N}50^{\circ}\text{E}$, é algo máis amplo. A boca está orientada ao norte dominando visualmente o monumento deseñado polo afamado arquitecto Antonio Palacios Ramilo (1874-1945). Conta este espazo cun banco labrado na propia pedra no que poden sentar dúas persoas. Ten o mérito engadido de ser o lugar desde onde se tirou a única fotografía histórica coñecida dunha cova baionesa (Fig. 2), feita, como moi cedo, en 1930, ano de remate de construción do monumento mariano que sae na panorámica.

Desenvolta en granito de afinidade alcalina (granito cataclástico), A Corte das Ovellas domina unha paleosuperficie achanzada na que se observa un considerábel número de pequenas formas de erosión. Destacan os casos das xa antes mencionadas Pedras Furadas, e que logo trataremos diferenciadas, e tamén o das tecnicamente chamadas *gnammas*, pías na fala do país, moitas do tipo denominado *pan*, quere dicir de fondo plano, algunhas con canle de execución (o que fai pensar ás persoas con maior propensión á imaxinación que foron supostas pías rituais); noutros casos móstranse dúas pías unidas entre si, etc. Tamén se poden observar canles pouco desenvolvidas ao xeito de *pseudokarren*, tipo de xeoglifo que, de aspecto, semellan rabuñaduras nas rochas.

Fig. 2. Foto Alar, Baiona, do arquivo particular de Anxo Rodríguez Lemos. O pé de foto orixinal, suprimido por nós, di: "Vista desde el interior de una gruta del Monte de San Roque".

A maiores dos intereses xa máis ou menos declarados de carácter educativo, xeolóxico, etnográfico, histórico-artístico ou turístico⁶, A Corte das Ovellas tamén ten importancia para achegármonos á memoria democrática, dadas as referencias ao seu uso por “escapados” nos días da sublevación fascista de 1936 cando comezou a Guerra Civil⁷.

Débase tamén destacar o seu valor medioambiental e xeográfico: pola presenza de fauna variada (desde cabalos ceibos que se achegan desde a serra a réptiles e aves, sobre todo mariñas, que se poden observar) e polas espléndidas panorámicas que desde aquí se poden gozar nun día despexado. Un marabilloso lugar de observación con valores tan diversos como poucas veces se dan nun mesmo sitio.

Ref.002. O Confesionario.

Foi en abril do ano 2009 cando no IEM souberon deste lugar. Aconteceu durante os traballos arqueolóxicos realizados no cemiterio municipal de Baiona para recuperar o que quedaba dos nove homes asasinados o día 16 de outubro de 1936 no quilómetro 58 da Estrada de Camposancos, “Carretera de Pontevedra a Camposancos”, logo denominada C-550 e hoxe PO-552, saída de Baiona dirección A Guarda, onde desde aquel día lle quedou o nome da Volta dos Nove⁸.

Serían as seis e media ou sete da mañá daquela funesta xornada, cando veciñas do barrio da Percebelleira (pronúnciese *Perçibilleira*), daquela máis nenas que mozas, saíran da casa para levar o gando a pastar, como a diario acostumaban facer. Mudadas e aterrorizadas, foron testemuñas de como na referida volta da estrada levaban nun camión un par de cadaleitos daqueles nove homes asasinados. Setenta e tres anos despois, unha daquelas raparigas, a Sra. Felisa Leyenda, contábao así no documental que sobre o tema está hoxe a disposición pública en Internet:

“Nós íbamos coas vacas e ovellas pò monte, e por riba onde está o instituto... por baixo do instituto sentimos uns tiros. Non sei se foron... non me acordo cantos. E seguimos p'arriba. E logo, cando chegamos aquel alto onde está o instituto, había unha pedra mui grande e alí puxémonos a mirar e miramos cargar un camión: botar dous homes ao camión. E logo, a compañeira que tiñamos nós, colleu e dixo: -Ide co gando por aí que marchó; vou mirar. E chegou abaixo. Xa non... O camión xa arrancara cando ela baixou, pero anduvo a revolver no sangue cunha vara e truxo unha bala. Foi o que miramos.

6 En decembro de 2004, coa terra que sobrou do ensanchamento da estrada que dá acceso ao Instituto e Baiona, acondicionouse como “paseo” o camiño que polo poñente rodea o recinto do referido centro de ensino. A obra, que pasa a rentes do outeiro da Corte das Ovellas, vai dar a unhas “escalinas rústicas” que comunican coa chan adxunta á Virxe da Rocha.

7 “En Baiona, no monte entre o Instituto e a Virxe da Rocha, temos outros dous buratos entre as rochas onde din “A Corte das Ovellas”. No máis grande atopamos un asentamento labrado no interior da rocha. Din que alí moraba outro fuxido do franquismo.” (Bouzó, 2003: 159)

8 Estes asasinatos políticos foron apenas unha mostra da terrible política de represión filonazi planificada por Francisco Franco e os restantes dirixentes militares e civís que provocaron o autodenominado Alzamiento Nacional e a conseguinte Guerra Civil (1936-1939) e ditadura. Desde o 15 de outubro de 2005, e por subscripción popular, un monumento substitúe as nove cruces pintadas en vermello que desde aquel día nunca deixaran de aparecer debuxadas no lugar onde mataron a Manuel Aballe Domínguez, Felicísimo Antonio Pérez, Elías Alejandro Gonda, Manuel Francisco Lijó, Modesto Fernández, Fidel Leyenda, José Rodríguez, Manuel Barbosa e Generoso Valverde.

Nós non miramos... eu non mirei máis que cargar dous. E miramos iso. Eu non fun abaixo tampouco p'a nada. E cando superon o defunto de meu pai decía: -Ai, meu tío tamén, meu tío Félix.⁹

Precisamente durante os referidos traballos arqueolóxicos no camposanto de Baiona no que se documentou este testemuño, o arqueólogo director das escavacións, Xosé Lois Vilar Pedreira, aproveitou para preguntar pola toponimia desta zona. Foi así como saíu á luz O Outeiro do Confesionario. En palabras do propio investigador:

"[...] ó arrancar, ó saír o sol foron coas vacas p'ro monte. Foi cando miraron os homes que aínda estaban recollendo os cadáveres alí abaixo. E foi cando [a Sra. Felisa] falou do Outeiro do Confesionario. Que había un sitio alí que te podías meter dentro. Que no momento de mirar cando recollían os falanxistas e a Guardia Civil os mortos, que estiveran escondidas dentro? Iso quedaría moi bonito pero non foi así. Estaban no alto. Eles andaban coas vacas por debaixo do voso instituto que era o sitio natural, ir á Poça [Os Poços], ás Bouças Trighas, á Corte das Ovellas....[...] Subiran coas vacas hasta alí e foi cando miraron."¹⁰

Fig. 3. Fotografías do Confesionario. Fotos CEM.

9 A NOSA TERRA, DIARIO (2009): Documental Volta dos Nove. Arte e memoria / Arte é memoria: <https://youtu.be/mDSQ-19yacQ> [Corte 02:40 a 03:35. Última consulta 12-09-2020].

10 Vilar Pedreira, X. L. entrevistado na feira de Sabarís a día 7 de setembro de 2020.

Sabedores no CEM destes datos, buscamos O Outeiro do Confesionario onde se presumía que estaba. Trátase dun *abrigheiro* en terreos da CMVMC de Santa María de Fóra, no cotarro costeiro que domina a encosta fronte á Bombardeira ou Foloira (Rodríguez del Tamuxe, 1972: 4), destacado baixo ou petón onde rompen con estrondo as ondas.

Desenvolto en granitos cataclásticos, conta cunhas dimensións pequerrechiñas, malamente un metro de sombra por menos de alto. Formouse polo escorregar a favor da pendente dun pequeno bloque roto que, en efecto, pola parte superior, contra o seu apoio na base do coto, deixa aberto un pequeno oco. O nome de Confesionario acáelle.

Ref. 003 A Cabeza de Sapo e outras Pedras Furadas en Baiona de Fóra.

As Pedras Furadas, como xa foi dito tamén chamadas Cacheiras ou Cabezas (noutras zonas da Galiza disque se lles chama Cacholas), tecnicamente son *tafoni*, que en idioma corso (o propio de Córsega e mais do norte de Sardeña) significa algo así como ventá, buraco que dá ao exterior.

Trátase dun tipo de forma granítica que pode chegar a ser cavidade ou non. No territorio delimitado que estamos a tratar, non se conserva ningunha que poida, polo tamaño, clasificarse dentro das covas deste tipo, mais entendemos que estas formas, produto da erosión por alteración fisicoquímica da rocha, si deben ser mencionadas aquí por dúas razóns.

En primeiro lugar, porque no territorio de Santa María de Fóra si hai pedras furadas, varias, mais con dimensións que, insistimos, non permiten catalogalas como cavidades. Son abundantes nos terreos da CMVMC de Baiona de Fóra en San Roque, ao redor da Corte das Ovellas, e tamén preto do Confesionario hai algunha. Ademais

Fig. 4. A Cabeza de Sapo, inmediacións do IES "Primeiro de Marzo". Foto X. Mª Bouzó.

son ben coñecidas da veciñanza, en concreto da Percebelleira. Algunhas delas mesmo teñen un tamaño considerábel e ata nome propio, como así nolo confirmou quen na década dos anos 60 e principios dos 70 lembra brincar de neno pola zona e, ademais de frecuentar en cuadrilla A Corte das Ovellas e xogar ás batallas, utilizar unha destas cacheiras, A Cabeza de Sapo (Fig. 4), para agochar “as armas” dos seus xogos.

En segundo lugar, probablemente si existiron aquí pedras furadas cun oco o suficientemente grande como para poder falar de *covas tafoni*. Destruídas pola enorme presión demográfica que esta paisaxe sufriu, non quedan hoxe máis que restos mesurados como evidencia da cantería feita con elas a pico e marreta. Tal existencia de cacheiras de grandes dimensións considerámola aquí, máis que posíbel, probábel. Formando cova hainas, aínda, noutras zonas próximas, como O Coto da Moura en Chaín, A Capilla dos Mouros en Vincios (Clube Espeleolóxico Maúxo, 2005: 57-64) ou, sen ir máis lonxe, no Alto de Barbadouro, Baredo.

2. CAVIDADES ARTIFICIAIS

Fica dito; en Baiona non temos constancia de subterráneo ningún dedicado á extracción de mineral. Si abundan os relacionados coa auga, que poden ser de tipos distintos. Se o buraco é horizontal falamos de minas de auga. Pola contra, se a obra é vertical, denomínanse pozos.

As minas e os pozos son infraestruturas relativamente numerosas que non teñen sido obxecto dos estudos que coidamos merecen. Tamén precisarían ter unha maior consideración os depósitos subterráneos (cisternas, alxibes, como se prefira) e os túneles construídos para trasladar a auga a distancias, ás veces, quilométricas. De todos estes tipos de cavidades artificiais hai exemplos en Baiona; algúns ben exitosos.

2.1 Minas de auga

En Galiza coñécense baixo esta denominación o que tecnicamente son *galerías drenantes*. Hai consenso en atribuír o seu invento aos poboadores de Persia de hai 5000 anos. Desde o territorio do actual Irán, onde se contan por decenas de millares e teñen adquirida relevancia social, económica, medioambiental e cultural, estas *qanats* ou *qanawat* estendéronse polo nacente ata o Xapón e a poñente –primeiro con Roma e logo cos imperios ibéricos colonizadores de América– ata México, Perú ou Chile.

Na península ibérica estímase en millares. De distintas tipoloxías (minas con ou sen pozo, con ou sen lumieiras, bovedillas, cimbras, gabias, etc.) e con usos diversos desde época romana. En Portugal descoñecemos bibliografía. No caso español, poucos estudos teñen o rigor desexábel e, con certeza, non se sabe nin cantas galerías drenantes hai. Os datos dispoñíbeis en Galiza son pobrísimos; sábese que son abundantes no sur –no norte tamén as hai, ollo –mais os estudos dispoñíbeis son decepcionantes. Así, na bibliografía especializada que estamos a seguir (García Patón & al., 2008: 119-138), considérase extraordinario un traballo do ano 1918 editado en Madrid pola Junta Consultiva Agronómica, no que se dá conta de só 527 casos en todo o estado. A casuística galega resumíase daquela dicindo que na provincia ourensá había minas de auga “en todos los municipios” e na de Pontevedra “muchas”. As bases de datos “Aguas

XXI” do Instituto Geológico y Mínero de España no ano 2000 recollían 2133 galerías drenantes e 4139 pozos con galerías en todo o estado; en Galiza apenas 13 galerías. Como axiña tratamos, a situación mellorou algo. E de todas as minas de auga galegas das que se teñen feito estudos polo miúdo, por méritos propios destaca unha, localizada en Baiona: A Mina do Ulleiriño.

Ref. 004. A Mina do Ulleiriño.

Atópase construída na cabeceira da pequena conca fluvial da Regheira da Calera, por riba da Costa de *San Antón*, contra a Chan de Xugo. Ten un acceso doado ao ficar á beira da estrada que desde a Virxe da Rocha sobe á serra da Groba. Está dentro dunha propiedade privada por baixo do Outeiro da Mina e a escasos metros, pois, do linde con Baíña. O lugar escollido para facer a mina explícase pola proximidade dos acuíferos que había por riba, en Louzán, Baíña. Que había, dicimos, porque tanto O Ulleiro¹¹ como a A Laghoa (así, con gheada) foron aterrados hai décadas.

A litoloxía do terreo correspóndese coa propia dos granitos de afinidade alcalina, de dúas micas, granitos cataclásticos. A mina evoluciona en materiais brandos e duros. Desde tramos con migmatitas en proceso de alteración, tramos en xabre e diques de aplitas, a outros labrados na propia rocha nai. A presenza de materiais alterados queda patente no mencionado xabre e tamén por depósitos de silicatos arxiláceos tipo caolinita.

Cando topografamos a cavidade (Fig. 5), A Mina do Ulleiriño presentaba 107 m de DH. Máis de 115 m coa galería anexa á principal. Desde 2018 conta cun metro menos ao derrubárselle a bocamina por causa dun accidente na corta de eucaliptos.

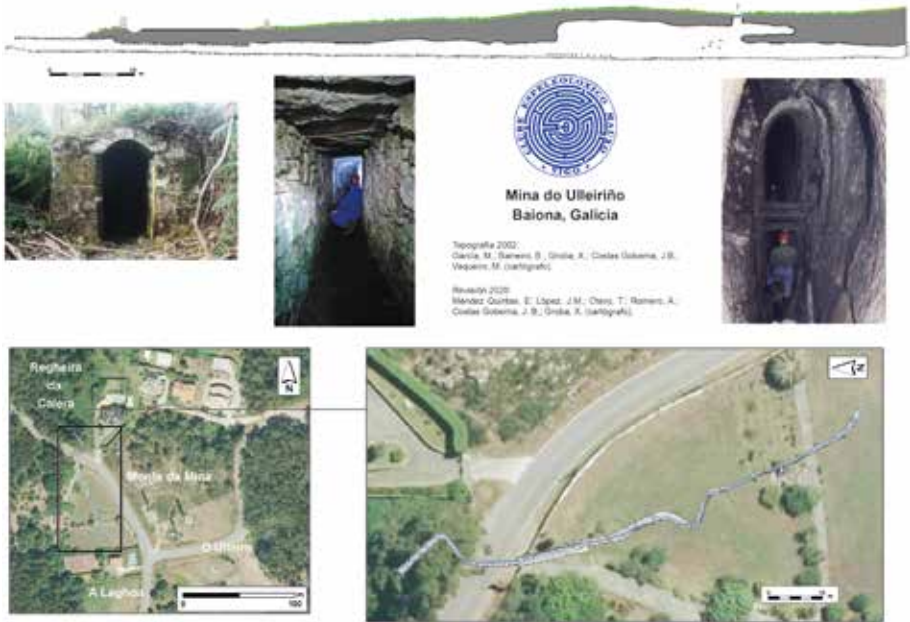

Fig. 5. Alzado topográfico da Mina do Ulleiriño e planta sobre a fotografía aérea da zona (Fonte: CEM) e hidrotopónimos próximos (Fonte: Anxo Rodríguez Lemos).

11 Hidrotopónimos en RODRÍGUEZ LEMOS, A. (inédito).

Para un mellor entendemento da Mina do Ulleiriño describímola por tramos.

Tramo G-I.1. Entrada en pedra con oco de porta e lintel gravado coa inscrición: M 1895 A. Entrada derrubada por actividade forestal en 2018, consérvanse as pedras *in situ*. Dá paso a unha galería de sección rectangular que neste tramo conserva 28 m de longo e unha altura que oscila entre 1'30 e 1'50 m. As paredes son de cachotaría irregular, rebos. Cuberta alintelada con laxes rectangulares dispostas en paralelo e atravesadas; o que indica que este tramo foi construído en gabia logo tapada.

Tramo G-I.2. Continuación do anterior. Data gravada no lintel do xuntoiro que marca o troco de sección do túnel: 1894. Tramo de 36'20 m de longo e unha altura entre 1'80 e 2 m. Unha canle de sección trapezoidal, de 20 a 35 cm de fondo, favorece a circulación da auga desde o tramo G-I.5. Canle hoxe colmatada parcialmente por sedimentación. No centro do tramo prodúcese un estreitamento da galería, que pasa dos 2'40 aos 1'60 m de ancho. A zona máis ancha podería ter funcionado como depósito.

Tramo G-I.3. De longo 7'90 m, de alto 2'40 m. Comeza a variación da sección que xa vai ser ovalada na G-I.4. Zona que debía estar sempre con auga, polo que os construtores dispuxeron uns pontóns de pedra, a xeito de chanzos, para poder camiñar a 30 cm da canle de evacuación. Son 14 pasos de sección irregular e variable, separados unha media de 48 cm e cun ancho cada un de 50 cm; o ancho da galería.

Tramo G-I.4. De 15'37 m de longo e altura entre 4'12 e os 4'50 m. O troco de sección é moi brusco. Ao fin deste tramo converxen G-II, G-III e G-IV. Na zona de converxencia destacan os muros e o lintel de G-II ben feitos en pedra labrada e coas xuntas perfectamente unidas. Tramo reforzado con contrafortes; traves de granito de cantos finamente redondeados.

Tramo G-I.5. De longo mide 19'20 m e a altura oscila entre os 1'80 e 1'90 m. Tramo final da galería G-I e do curso de augas. Zona de infiltración acuífera.

Tramo G-II. Galería transversal a principal de 1'80 m de longo e 1'60 m de alto, escavada en materiais brandos con predominio de silicatos arxiláceos. Ten manancial.

Tramo G-III. Galería de 6'32 m de longo e unha altura entre o metro e o 1'65 m. Forma unha segunda planta por riba de G-I.5. Toda escavada en xabre, accédese a ela subindo un resalte duns 2'50 m. Nas paredes hai varios puntos de apoio escavados.

Tramo G-IV. Pozo ou cheminea (tecnicamente unha lumieira) de cinco metros de alto que servía de aireación da cavidade e acceso para facilitar tarefas de mantemento. Hoxe está tapiada con laxes enriba. Continúa no exterior con aparencia de pozo.

Con estas características, non resultará estraño que a Mina do Ulleiriño teña sido publicada, con máis ou menos pormenor, en varias ocasións. En 2002 baixo autoría do CEM publicouse na revista *Lerías* do Instituto de Baiona (Clube Espeleolóxico Maúxo, 2002:11-12) en agradecemento ao alumnado polo que soubemos da súa existencia. Outro profesor do IES implicado na *descuberta* da cavidade, Xosé Mª Bouzó, mencionouna nas páxinas do nº 3 desta revista do IEM¹². Tres anos despois, en 2006, un dos coautores deste traballo (García García, 2006) incluíuna nunha das palestras especializadas, centrada no estudo dos distintos tipos de cavidades artificiais, presentada no Iº Congreso Galego de Espeleoloxía.

12 "A mina do Ulleiriño [sic], coa súa cancela derramada, penetra nun túnel de dobre nivel dende a estrada que da Rocha vai a Fontes, na súa entrada en Fontes, cara ó monte das antenas. Na súa boca medran en desmesura un par de bos exemplares de eucalipto." Bouzó Fernández, X. M^a. (2003: 158).

Máis tarde, en 2007, tivemos nova ocasión de publicar sobre esta mina. Foi na colaboración maúxa cun proxecto financiado e editado pola Dirección General del Agua (Ministerio de Medio Ambiente) dirixido por Jorge Hermosilla Pla, da Universitat de València. E foi, sen dúbida, a primeira avaliación seria ao redor da historia e do estado de conservación das galerías drenantes en España cunha escolma de trinta exemplos significativos. Obra dividida por comunidades autónomas, a galega foi representada pola nosa contribución (Clube Espeleolóxico Maúxo, 2007), na que achegamos un inventario (limitado aos 57 casos coñecidos daquela, distribuídos apenas nas comarcas do Miñor, Fragoso, Alvedosa e Terra de Montes) e o pormenor de tres minas, as das casas de Chuco e de Fortes (Xián, Vincios) e mais, en posición destacada, non podía ser doutro xeito, A Mina do Ulleiriño.

Porque os méritos desta galería drenante baionesa non se limitan á boa factura da construción, inmillorábel mostra do bo facer da cantería tradicional de finais do século XIX antes descrita. O propio nome da mina tamén é un factor de representatividade: *Ulleiriño*

Fig. 6. Pormenor fotográfico dun espeleotema no interior da Mina do Ulleiriño. A moeda de referencia é de 20 céntimos de euro. Fonte CEM.

< de *ulleiro* < *ulló* < *ollo* (metaforicamente nacente, manancial, fonte).

Tamén destaca por terse convertido nunha “cova de consecuencia”; é dicir, sendo artificial, a cavidade iniciou un proceso de naturalización que nas últimas décadas se viu acentuado polo abandono. Nese proceso, en distintos puntos da mina destacan á vista formacións de delicados paneis de concrecións ou espeleotemas (fig. 6). Paneis de pequenos *gours* ou celiñas centimétricas de pigotita con cores vermella, negra, ocre ou amarela. E aínda un máis raro caso de espeleotema abrancazado, posíbel precipitación de caolinita, silicato arxiláceo altamente hidratado, semellante ao que nas covas *karsticas* denominan *moodmilch* ou *mondmilch* (leite de lúa ou da montaña).

A Mina do Ulleiriño tamén é refuxio de fauna varia. Arácnidos, quirópteros (arañas e morcegos dos que non sabemos determinar especies concretas) e anfibios entre os que temos documentado a *Salamandra gallaica*, tritóns (talvez *Triturus boscai*) e a emblemática, por endémica e única no seu

xénero, *Chioglossa lusitanica* (saramaganta rabilonga ou galega). Presenzas que confirman o bo estado da auga do Ulleiriño.

En canto ao uso que tiña, no seu día deducimos que daba servizo de regadío. Xa redactando estas páxinas, tivemos a sorte de dar con quen nos confirmou que fora construída para o abastecemento dunha das casas de *San Antón*, A Casa da Calera¹³.

Cómpre engadir que A Mina do Ulleiriño conta con patrimonio inmaterial asociado, en concreto unha “dimensión extraordinaria” que reservamos para contar máis adiante, cando nos deteñamos nas cavidades imaxinadas.

Ref. 005. A Mina de San Antón.

Mina de auga coñecida polo nome do barrio onde se localiza. Dá servizo ao Parador de Turismo de Baiona “Conde de Gondomar”, polo que tamén se lle chama A Mina do Parador.

Esta mina, da que se conta ten uns 80 ou 90 metros de longo e unha altura que permite andar erguido por dentro¹⁴, xa foi construída en tempos do anterior propietario de Monte Real, o acaudalado emigrante asturiano retornado de Cuba, Ángel Bedriñana Meana¹⁵. De feito, no lintel da bocamina figuran esculpidas as letras A B e o ano de 1924, precisamente cando Bedriñana comprou Monte Real aos herdeiros de Elduayen.

A porta da mina, agora metálica, hai anos que non se abre. Na actualidade úsase (en exclusividade polo persoal de mantemento do Parador de Baiona) un acceso vertical feito aproveitando a única lumieira das seis que disque tiña a mina antes de facerse a autoestrada (AG 57) que pasa a escasos metros. O novo acceso da mina, contáronos, dá a unha simple escaleira de ferros incrustados na parede pola que se baixa e sobe nas tarefas de limpeza e conservación da infraestutura.

A mina canaliza a auga que vai dar nas inmediacións a un descomunal depósito construído en formigón ao aire libre. Acumúlanse nel as augas da galería drenante e, sobre todo, as que veñen dos mananciais que se localizan quilómetros arriba, na parte alta de Baíña, no Ulleiro do *Ghato* (Chan da *Laghoa*) e mais nas Pasaxiñas (Fonte *Regheira*) que antes de ser propiedade do Parador daban servizo ao barrio de Fontes.

Ref. 006. A Mina da Fonte Silveira.

No mesmo barrio de *San Antón*. Trátase dunha estreita e pequena mina de auga duns seis metros de longo, escasa altura, de perfil ascendente e “dous ramales”¹⁶. Feita en xabre, o tramo interior xa se mete na rocha (granito, claro). O acceso da mina antes era baixando un pequeno buraco que había no chan do camiño, de algo máis dun metro de fondo, “a dous non chegaba”, tapado cunha pesada lousa de pedra que evitaba accidentes. O manancial daba servizo á fonte próxima, ao pilón de lavar feito en pedra

13 Dato facilitado por Santiago Silva, de 79 anos de idade, natural e veciño do barrio baionés de *San Antón*. Ref. CEM, 13/09/2020.

14 Temos constancia dun esbozo desta mina deseñado por Fermín de Baredo, quen durante moitos anos foi xefe de mantemento do Parador de Turismo de Baiona.

15 “[...] muchos años de la vida del asturiano Ángel Bedriñana Meana transcurrieron en tierras cubanas. A su regreso adquirió el castillo de Monterreal, lo restauró e hizo de la histórica fortaleza un lugar paradisiaco.” *Faro de Vigo* do 27 de xaneiro de 1963, reproducido no mesmo xornal do 27 de xaneiro de 2013 na sección “La hemeroteca del Faro”.

16 Descrición facilitada por Santiago Silva, de 79 anos, quen entrou moitas veces na mina por limpala. Ref. CEM, 13/09/2020.

un chisco máis abaixo, e tamén abastecía unha pequena presa de regadío. A auga tiña fama de ser “*buenísima*, agora non a colle *nadie*”. En efecto, hoxe todo está en desuso e transformado. Haberá vinte anos, o concello promoveu un acondicionamento de resultado polémico¹⁷. A fonte, convertida á vista nunha torre acastelada con escudo. O lavadoiro, denunciadas as obras, ficou sen rematar e hoxe é insalubre. Pola súa banda, a mina foi encofrada, perdeu a entrada orixinal por unha tapa de ferro das que se usan no sistema de saneamento e para moita da veciñanza actual de *San Antón* non existe.

Ref. 007. A Mina da *Perçibilleira*.

No barrio do mesmo nome (Percebelleira no nomenclátor) entre a *Regha* das Sina-das e A *Crús* da Mala Morte. A rentes e paralela á estreita estrada (antiquísimo camiño) que sobe en dirección a Baiña, atópase esta pequena mina que subministraba auga á Fonte da *Perçibilleira* por medio dunha canle cerámica de gres que baixaba desde a bocamina, paralela ao camiño, e que tiña o defecto de, a miúdo, romper¹⁸.

No CEM soubemos dela polo alumnado do instituto de Baiona. Describíunola logo un veciño: “Ha de estar derruída [...] había un pozo duns 4 metros polo que baixei eu moitas veces”¹⁹. Máis recentemente soubemos que a mina foi abandonada polo concello en 1999, cando a referida fonte pasou a ter auga da traída tralas obras de acondicionamento feitas nas mesmas circunstancias comentadas na anterior mina²⁰.

Contamos con outra descrición da mina, nesta ocasión facilitada polo presidente da CMVMC de Santa María de Fóra, propietaria do manancial. “A mina terá uns 25 ou 30 metros de longo [...] éntrase de pé [...] a uns 20 m da entrada hai como unha pociña, como un depósito [...] na actualidade detectamos que no verán seca e que as raíces do *arborado* da zona afecta o cano polo que se abastece un *grifo* que temos instalado ao lado da pequena réplica da *Virgen da Roca* en Bouzas Trigas, obra do *Ferreiro* de Sabarís”²¹, Manuel Quintas Vergara (1941-2017)²². En abril deste 2020 os propietarios decidiron tapiar a bocamina, por cautela, colocando unha lousa de pedra.

2.2 Pozos

Escapa ao noso propósito facer inventario dos pozos de auga que hai na zona. Apenas tratamos daqueles dos que nos consta teñen algún mérito. Son varios.

Ref. 008. O Pozo de Monte Real

Localízase intramuros da fortaleza, dentro do recinto do Parador de Turismo de Baiona “Conde de Gondomar”. A primeira referencia deste pozo apareceu editada²³

17 Datos facilitados o día 8 de setembro de 2020 por Avelino González Valverde, quen foi moitos anos xefe de mantemento de obras do Concello de Baiona e na altura tivo licenza das autoridades municipais para acondicionar a gusto esta e outras fontes e lavadoiros públicos.

18 *Ibidem*

19 Datos facilitados o 30 de novembro de 2005 por Ángel Silva, de 82 anos de idade. Entre outras habilidades, *Angelito Fumeghas* tiña sona de saber localizar auga polo método do péndulo, e tiña experiencia de ter entrado en pozos e minas varias.

20 Datos facilitados o día 8 de setembro de 2020 por Avelino González Valverde.

21 Datos facilitados por Manuel González Marcote na entrevista concedida a día 11 de setembro de 2020 na Casa Comunal de Santa María de Fóra de Baiona.

22 <https://valminortv.com/2017/10/27/fallece-manuel-quintas-vergara-o-ferreiro-de-sabaris/>

23 Con anterioridade, Fr. Martín Sarmiento na súa visita a Baiona, entroutras observacións rexistra:

en 1902 no afamado libro *Bayona Antigua y Moderna* de José de Santiago e Ulpiano Nogueira (Santiago & Nogueira, 1902: 186):

“[...] existe, todavía en muy buen estado, el pozo antiguo, que ciertamente es obra notable, porque a medida que se va bajando por una espaciosa escalera de 46 peldaños hasta una profundidad de bastante consideración, se observa que se compone de muchos cuerpos sobrepuestos, en todo iguales al que se eleva en su superficie, que es un cuadrado en forma de pabellón de arcos apoyados en columnas de piedra labrada y cerrado por sus tres lados. Está sostenida toda la obra por 48 columnas de piedra labrada, y tan notable construcción fue hecha a fines del reinado de Felipe II. / [...] no tiene igual en la Península.”

Ao pasar dos anos, varios autores, tratando de Monte Real, lembráronse da existencia deste pozo. En 1966, Martín Barreiro (1966: 34) describeo así:

“No lejano al lugar que ocupa la cisterna, se encuentra otra obra muy interesante: El pozo. Es antiquísimo, desconociéndose la remota y exacta fecha de su construcción. La tradición la atribuye a los romanos, siglo primero. Ha sido reconstruído en el año 1580. Se descende hasta el nivel del agua de manantial purísimo, por una escalera de cuarenta y seis peldaños y toda la obra sostenida por cuarenta y ocho columnas de granito.”

E ofrece información a maiores ao copiar, citando, un informe militar de 1800 asinado por quen daquela era “Coronel de Ingenieros y Director de Fortificaciones del Reino de Galicia”, Miguel de Hermosilla (Santiago & Nogueira: 1902: 49-50). O afamado enxeñeiro militar brevemente louva este “pozo de singular construcción en muy buen estado, con una escalera que baja hasta el hondo donde hay una agua muy buena.”

Outros autores tamén repararon, con maior ou menor rigor, neste pozo. Antonio de Mauricio (Vilar Montero, 2001:27-28) nas páxinas da súa historia de Baiona describe o pozo así:

“De espaldas a la Playa de los Frailes se hallan unas escaleras por las que bajando al recinto se tropieza ya con el Pozo Romano. No existe referencia de la fecha de su cimentación, pero se puede aventurar que ya han pasado muchos siglos y que debe ser de la era de la dominación romana, pensando que para la obtención del preciado líquido no se regateaba ningún esfuerzo, como nos lo ponen de relieve los monumentales acueductos de la época [...]. De lo que si hay noticia es que en 1580 ha sido reconstruído por orden de Felipe II. Cuarenta y ocho columnas sobrepuestas arrancan desde el suelo y son cuarenta y seis los peldaños que conducen hasta el fondo de este pozo que, según los entendidos, está considerado como uno de los más importantes del mundo.”

“Mirei o pozo e a cisterna”. Corría o venres día 17 de setembro de 1745. O texto ficou inédito ata 1975 cando na Universidad de Salamanca o edita quen foi o grande estudioso da vida e obra do erudito frade bieito, José Luis Pensado (Negreira 1924 – Salamanca 2000). Desde 2001 hai versión en galego desta *Viaxe de 1745* editada en Noia por Toxosoutos.

Con máis cautela histórica, Salvador Fernández de la Cigoña Fraga (1995: 67) na súa *Historia da Comarca do Val Miñor*, entre outras páxinas nas que menciona este pozo, achega que “transcorría o ano 1580 cando o concello da vila contrata a un tal Pedro de Campo para construír un pazo [sic.] na fortaleza”. Como insinúa o referido autor, o nome do mestre canteiro que fixo o pozo de Monterreal (dato inédito daquela) sábese grazas ás actas municipais de Baiona. Dispoñíbeis desde 2003 polo descomunal traballo de investigación de José García Oro e María José Portela Silva (García Oro & Portela Silva, 2003: 281), as actas que mencionan a construción deste pozo son varias. Entre elas, destaca a do día 8 de xaneiro de 1580²⁴ pola que se dá conta do acordo para a poxa da obra “para el remate del pozo que está empeçado a la puerta de la Cantarera y del Monasterio de San Francisco”. Nesa acta ofrécese a seguinte descrición do pozo que se quería:

“Y aviendose mostrado huna traça de la manera que se avia de hazer el dicho poço que es la siguiente: ha de tener tres arcos y una pechina y luego sobre los arcos se a de acoger el verdadero poço de ocho palmos de baçio y luego se a de elegir? [a interrogación xa está na transcripción editada] Huna escalera con hunas piedras albercadas largas que tengan de salida dos pies de baçio y lo demas a de entrar en el baçio de la escalera, el ancho de la escalera a de ser de hueco quatro pies y medio y tendra de alto el canon nueve pies, y tendra sus mesas a los quattros y a de tener seis pasos dentre mesa y mesa, y tendra cada paso de alto huna cuarta de bara, y de la parte del baçio del poço se an de poner unos pilares que tengan un pie de grueso y çinco de alto siguiendo por ençima destes pilares y un perpiaño a [...] Llegar adonde se an de sentar las piedras / de arriba del canon, y estos pilares se sentaran de manera que quede un palmo de claro y luz entre pilar y pilar, y asi de la parte del terreno yra una pared respaldando la tierra en esquadra asentada en argamasa muy apretada y junta de suerte que no entre el agua abajo, esta obra toda yra a picon y asi yra siguiendo la dicha escalera asta la superficie de la tierra, y alli se sacara huna pared con quatro estribos y subira la pared diez pies y los estribos hiran juntamente con ella y subiran todo lo que fuere menester para la capilla, y destes estribos se sacaran quatro arcos dentre estribo a estribo, y por ençima destes arcos huna capilla de huna clabe con sus predientes muy bien labrados y escodados, y los arcos tambien labrados y escodados, y se ygualaran las paredes por ençima de los arcos asta el nivel de la capilla, y por arriva se colocara por remate un entablamiento, las paredes tendrán de grueso tres pies y los estribos lo mismo de grueso, y tendran los estribos de salida quatro pies, la puerta de la escalera sera de ocho pies de alto y de ancho lo que fuere necesario, y la escalera / lo que sala ençima de la tierra se echara por ençima hun loscido en argamasa porque defienda la agua que cayere del tejado, y por ençima del enterrado? [interrogante ídem] se ara huna luçera para que de luz de la parte del sol. // Es condición que se ha de bajar mas el pozo de lo que esta media braça.” (García Oro & Portela Silva 2003: 281)

24 Archivo Municipal de Baiona, acta do día 8 de xaneiro de 1580, Libro 7, fols. 110r-112r

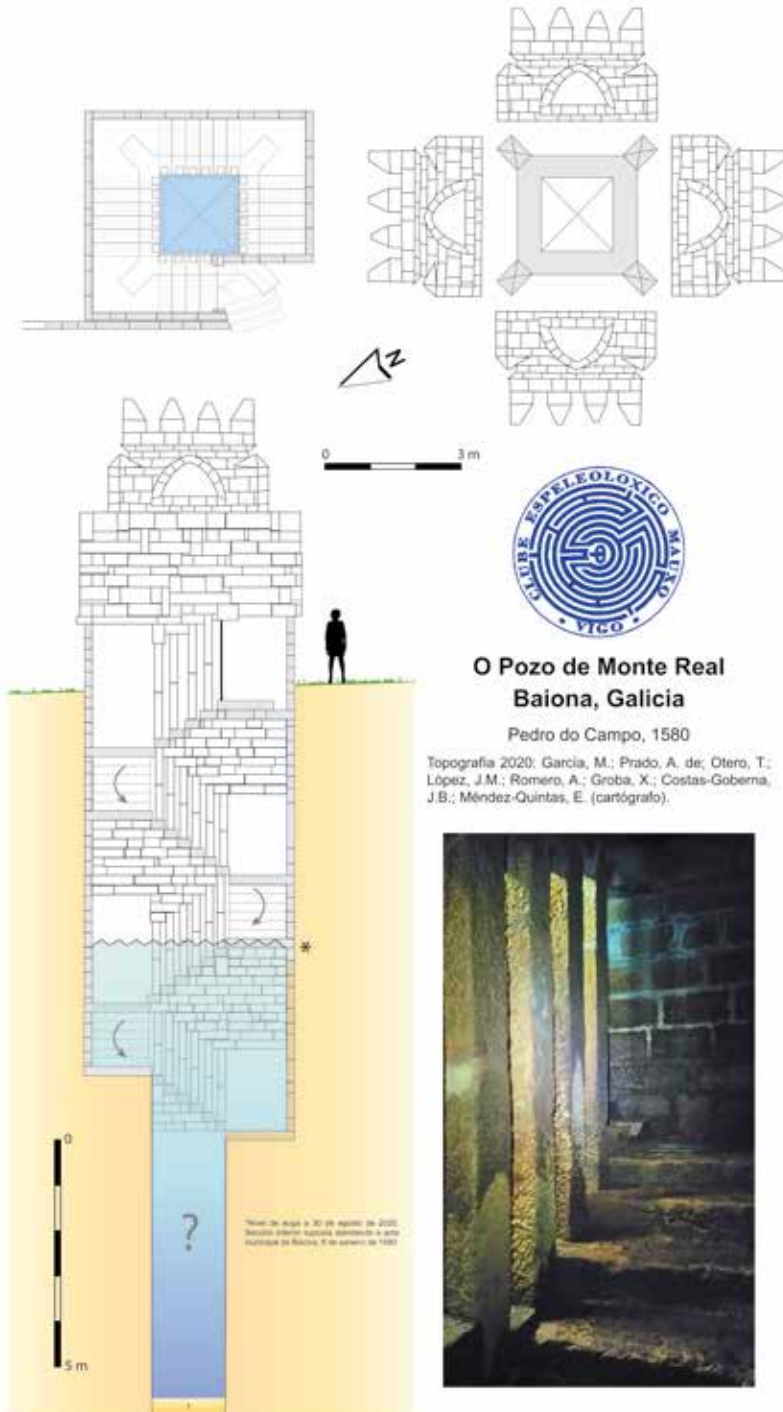

Fig. 7. Topografía, planta e alzado do Pozo de Monte Real. Fonte: CEM.

O pormenor do documento deixa constancia da conseguinte poxa da obra, feita trala lectura do proxecto arriba transcrito. Na poxa participa Juan Alonso do Feal, quen pide 700 ducados para facer o pozo. Pedro do Campo baixa a 650. O primeiro “puso el dicho poço en viente ducados menos”. Entra na poxa un tal Gregorio de Nandín que baixa outros dez ducados. Finalmente, Pedro do Campo faise coa obra por 520 ducados. Féchase o trato, como era costume, dándolle “el señor Corregidor [o Dr. Mandojana de Çarate] una ramo de laurel que el reçivio. Y con condiçion que asta en todo el mes de mayo a de dar acabado el dicho pozo [...]”.

O referido libro de actas, o 7º de “la villa de Monterreal y Bayona”, menciona a Pedro do Campo outras veces e de formas diferentes. Por exemplo: “Pedro del Campo, maestro de cantaria”¹, “Pedro del Campo, maestro de cantero [...] que se ocupó de las fuentes de Sanson y de Çeta” (García Oro & Portela Silva 2003: 255) e tamén como “Pedro de Campo” (García Oro & Portela Silva 2003: 264).

As actas tamén aclaran cando se comezou a facer o pozo e o porqué da obra. Foi mandado facer por Felipe II mediante carta datada en El Pardo a 10 de xullo de 1579 “çerrada y sellada con el sello de las armas reales deregida a los señores Justiçia y Conçejo desta villa”. As ordes reais chegaron a Monterreal da man dun tal “Jorje Fratin yngeneyero” e lidas o día 29 de xullo de 1579 “dentro de las cassas de Ayuntamiento” (García Oro & Portela Silva 2003: 254-256). Mandábase o “adereço de la muralla desta villa y para hazer el poço que se haze en lo alto de Monterreal” (García Oro & Portela Silva 2003: 259-260), ambas as dúas obras xa en execución a principios de setembro de 1579. Ese “para facer o pozo que se fai”, que non refacer o antes feito, ratificase no “se ha hecho y se hizo un poço de agua” que se escribe na acta do 21 de novembro. Xa que logo, entendemos que non foi reconstrución dun pozo xa existente, e moito menos podemos validar a suposta orixe romana que, sen proba ningunha, se apunta.

Resumindo, a construción do pozo de Monte Real comezouse na segunda metade de 1579. Pedro do Campo foi o mestre canteiro encargado das obras seguindo o proxecto antes descrito. Non consta queixa por defecto ou atraso, polo que a finais do mes de maio do ano 1580 o pozo debeu estar rematado.

Con estes antecedentes, no Clube Espeleolóxico Maúxo non podiamos deixar de intentar visitar e avaliar o referido pozo. Solicitouse por escrito á dirección do Parador de Turismo de Baiona “Conde de Gondomar” en agosto de 2020. Aos poucos días fomos autorizados para acceder durante a mañá do domingo 30 dese mesmo mes e ano.

O pozo de Monte Real ten unha profundidade de 21 metros; ou algún metro máis xa que, na data indicada, a auga inundaba ata o nivel que se marca na topografía (Fig. 7) e o fondo apenas foi posíbel medilo cunha sonda. Os metros indicados miden a distancia desde a clave central da bóveda, que fecha o remate superior que cobre o pozo, ata o fondo actual, supostamente colmatado xa que leva anos sen dragarse. Desde o nivel do chan, e contando con esa circunstancia, o pozo mide 15’80 m dos que, insistimos, só poidemos baixar 5’30 m. A parte do pozo baixo auga cando a nosa visita representouse na topografía intentando seguir a descrición antes transcrita da documentación da época.

O pozo presenta unha construción arquitectónica de planta cuadrangular (de 4’65 m de lado) inscrita con muros de pedra cortada en perpiaños por todos os seus lados, agás no primeiro andar onde no lateral orientado ao oeste se abre unha porta de acce-

so. Despois desta porta, o corpo inferior caracterízase por unha rampla de escaleiras feitas en perpiaño, e en tramos rectos, que se adaptan ao cadrado (de 1'80 m de lado) que delimita o pozo. Pola parte interna das escaleiras (nós puidemos descender 26 chanzos dos 46 descritos) colocáronse pilastras de forma descontinua que permiten unha total seguridade no acceso (imposíbel caer dentro do pozo) e a entrada da luz ce-

Fig. 8. Fotografía de Alar, Baiona, na que se marca e amplía o exterior do pozo dos Brandón. Abaixo opeitoril ou antepeito dese pozo na situación actual coa falsa lenda de *Pozo de la Aguada de la Carabela Pinta*.

nital. Pola parte exterior, un muro macizo feito de perpiaños, de excelente pedra granítica, como toda a obra, pecha a estrutura. Como elementos curiosos cómpre destacar a existencia de diferentes inscricións ou marcas de cantería que aparecen nas pedras do interior da construción (Taboada Táboas, 1989: 507-529; 2006: 87-101). Nos ángulos do cadrado externo atópanse contrafortes que recollen a presión da bóveda de cruzaría que pecha o pozo pola parte superior.

A parte superior do pozo, á vista desde o exterior, consta dun corpo cadrado de muros rematados en ameas (motivo engadido, como en todo Monte Real, cando foi propiedade de Ángel Bedriñana), cunha ventá de arco apuntado e abucinada en cada un dos muros que permiten a entrada da luz cenital. Este corpo superior remata cunha bóveda de aresta de catro panos con clave central.

Ref. 009 e 010. O Pozo da Praza de Abastos ou O (falso) Pozo da Aguada e O Pozo da Finca Brandón.

Tratamos xuntas as referencias xa que cada un deles se explica mellor tendo en conta a historia dos outros.

Comezamos polo que daba servizo á antiga Praza de Abastos de Baiona situada nun extremo do Campo da Palma, nas inmediacións da praia da Ribeira. Coñecida como a “Praza do Pescado”, tiña tamén dúas carnicerías e nas inmediacións, na esquina do tramo da muralla contra o areal -xusto por baixo onde se instalou o Real Club Náutico- estaba o *matadero* municipal. Aquela vella praza de abastos desapareceu cando ao antes mencionado Ángel Bedriñana lle interesou quitar de diante da entrada da que era a súa propiedade tan molesta actividade. Consequiuno coa construción (entre 1957 e 1960) dunha nova praza de abastos no mesmo lugar no que se sitúa hoxe. Como lembran as persoas de máis idade de Baiona, a Praza de Abastos tiña dentro unha billa de auga á que lle daba caudal un pozo de auga, algo salobre pola proximidade do mar, que fora feito dentro do edificio da praza. Nada raro.

Como tamén é ben sabido en Baiona, cando a vella praza de abastos foi derruída deixouse en pé a fachada do edificio cos seus catro arcos de medio punto. En 1962 foi decorada con azulexos e placas de bronce á maior gloria da conmemoración da arribada en 1493 da carabela *La Pinta*. O asunto é ben coñecido; o núcleo urbano de Baiona está inzado de monumentos con esa temática. O que resulta menos coñecido é que aquel pozo da vella praza de abastos foi tamén “acondicionado” colocándolle enriba a estrutura dun bonito antepeito, ou peitoril, feito en pedra que procede dun pozo doutro lugar. O asunto, xa comentado con elegante humor na antes citada obra de Antonio de Mauricio ²⁵(Vilar Montero 2001: 350), deuno a conocer con maior detalle o historiador Anxo Rodríguez Lemos (2018:22):

“Dentro deste discurso conmemorativo [da arribada a Baiona da carabela La Pinta] sería necesario incluír tamén O Pozo da Aguada, trasladado desde a súa posición orixinal, na finca de Brandón (próxima ao Liceo Marítimo) ata o pé dos arcos da Ribeira, fósiles da antiga praza do pescado [...]”.

25 “De la antigua plaza se aprovecharía la arcada (pérgola) que ornamenta la entrada a la mencionada playa y el pozo hecho en su día para su limpieza y que ahora denominan de la aguada, y dicen que del mismo se abasteció la Pinta cuando después de reparada puso rumbo a Palos de la Frontera. (¡Cousas veredes...!)”

Grazas á colaboración do referido autor, no CEM sabemos dunha fotografía de Aurelio Rey Alar (1904-1993)²⁶ na que, sobre todo se ampliamos a imaxe, (Fig. 8), se pode distinguir, sen dúbida, o exterior deste pozo cando estaba no seu sitio orixinal.

Un posterior “acondicionamento”, mesmo xustificado por escrito²⁷, feito polas autoridades municipais do momento fai máis grave o engano. Foi coa excusa da celebración oficial do “Vº Centenario da Arribada de La Pinta” (1993), e consistiu na colocación no lateral do antepeito do pozo dunha placa de bronce que sen rubor ningún pon: “POZO D LA AGUADA / D LA / CARABELA PINTA”. Mentira dobre. Nin este peitoril de pedra era o orixinal do pozo deste lugar (como acabamos de explicar era o da finca familiar dos Brandón) nin en 1493 puideron facer a *aguada* os da afamada carabela, nin os mariñeiros de calquera outra embarcación, xa que neste punto nunca houbera nin sequera manancial de auga, potábel nin outra, nin moito menos pozo ningún ata a construción (no século XIX) da antes referida Praza de Abastos. O asunto non é difícil de comprobar consultando algún dos mapas históricos de Baiona, a todo isto moi abundantes pola relevancia histórica do porto, vila e fortaleza de Monte Real.

En todo caso, o manancial máis próximo á Ribeira no que poder abastecerse de auga potábel era o da chamada Fonte das Monxas, de novo á vista desde 2012 cando a reforma que fixo peonil, parcialmente, a rúa Carabela a Pinta recuperou a fonte (mais sen auga a correr nin a estrutura orixinal co lavadoiro que tiña adxunto), logo de levar tapada máis de cincuenta anos.

2.3 Outras cavidades relacionadas coa auga

Ref. 011. A cisterna de Monte Real.

A escasos metros do pozo de Monte Real, construíuse unha cisterna ou alxibe. Foi en 1642, e poucos anos despois xa aparece mencionada como “obra insigne” no afamado libro *Armas i Triunfos. Hechos Heroicos de los hijos de Galicia* do mestre Frei Felipe de la Gándara y Ulloa. Deixouno por escrito así (Gándara, 1662: 663):

“La fuerça de Vaiona se fortificó a lo moderno i se hizo en ella una cisterna de cantería, obra insigne, i mui necessaria, por no aver en la fuerça mas de un poço, cosstaron dichas fortificaciones i cisterna 100U [100.000] ducados.”.

Fr. Martín Sarmiento tamén menciona a cisterna no diario da súa viaxe de 1745. En 1902, Santiago & Nogueira (1902:185-186) descríbena con estas palabras:

“La espaciosa cisterna, en la que se almacenaba el agua para el servicio de la guarnición y de los vecinos [de Monte Real], es una obra soberbia y es-

26 REDACCIÓN (2011): “Baiona, en el objetivo de Aurelio Rey Alar”, *Faro de Vigo*, 08 de maio de 2011, ed. dixital.

27 “Es creencia popular generalizada que antes de partir la carabela rumbo a Palos, se abasteció en Bayona de carne y leña, haciendo la aguada en el pozo de la Ribeira, hoy conocido como Pozo de la Aguada de la carabela Pinta. [...] Es de suponer que la Pinta [...] llegase a Bayona sin reservas, y si las tuviera serían mínimas y estarían en mal estado. Es por lo tanto más que lógico que antes de partir de Bayona se abastecieran, y, al ser dicho pozo el más cercano a la playa de varado, la creencia popular tiene todos los visos de ser historia, aunque la veracidad del hecho, de momento es tan solo conocida por las centenarias piedras de su petril”. SIERRA, A. (1993: 181-183).

meradamente construída con grosos sillares de cantería labrada; grande y monumental como no existe outra semeiante en España. [...] Se entra por un gran edificio que tiene un largo mirador en su parte posterior, dominando una huerta. Sobre la puerta de entrada ostenta dos piedras de armas, una con el escudo Real de España, y la otra con las armas del Marqués de Valparaíso, Gobernador y Capitán General de Galicia, que en el año 1642 mandó construir dicha cisterna, reinando Felipe IV, siendo Gobernador de la plaza el Capitán y Sargento Mayor Tomás Pardo, de la villa de Navarrete, y el maestro que la construyó se llamaba Antonio Martínez, natural de la Coruña, según dice la inscripción que se lee sobre la puerta debajo de los anteriores escudos.”

No xa citado opúsculo sobre a historia bi-milenaria da fortaleza de Monte Real, M. Barreiro (1966: 33) repara no indubidábel mérito arquitectónico da gran cisterna:

“Obra singular que encierra Monte Real dentro de su recinto amurallado, es la gran cisterna en que se almacenaba el agua para las necesidades del pueblo y la guarnición y que posee dimensiones tales, que acaso sea única en el mundo. / Es una esmeradísima construcción subterránea conseguida con sillares de cantería labrada. A su interior se puede acceder por una escalera de peldaños de piedra, al final de la que se encuentra el visitante un amplísimo salón. / han sido trasladados a otro lugar, dos escudos que decoraban la puerta de entrada, uno de ellos el escudo Real de España, el otro uno Ducal, dividido en cuatro cuarteles: en dos de ellos aparecía un cetro y dos charreteras, emblema del Virreinato; en los otros dos cuarteles un león asalta una torre. / Si han desaparecido del lugar los dos escudos, no así una gran piedra que tiene gravada la siguiente inscripción: “Reinando en España la Católica Magestad de Felipe IV, el Señor Marqués de Valparaíso y Capitán General de este Reino mandó hacer esta cisterna siendo Gobernador de esta Plaza el capitán y Sargento Mayor, Tomás Pardo de la Villa de Navarrete con cuya asistencia se izo – Año 1642 – Maestro Antonio Martínez natural de La Coruña.”

E cando Barreiro reproduce o antes referido informe do ano 1800 elaborado polo coronel de enxeñeiros Miguel de Hermosilla (Santiago & Nogueira: 1902: 45-51), ao respecto pódese ler que se trata de “una cisterna muy hermosa y capaz en que se necesita hacerle un purificador para que se vayan las aguas limpias a ella, tomar las juntas para donde se filtra y ponerle una capa de buen hormigón de tres pulgadas de grueso sobre la azotea que recibe las aguas que deben ir a la cisterna.”²⁸

Certo, a cisterna recollía auga da chuvia, mais non só a que lle ía directamente. De novo grazas á colaboración de Anxo Rodríguez Lemos, sabemos que lle chegaba auga desde os edificios próximos. Así, nun documento inédito asinado en Ferrol a 5 de outubro de 1756 ao describir Baiona pódese ler:

“[...] otra [casa en Monte Real ao servizo do corpo de guarda] arrimada a las azesorias de el Ayuntamiento y desde cuijo tejado recibía las aguas la cisterna, que tiene de largo 24 baras y 9 de ancho de la qual no se ha justificado perte-

28 Para a cisterna vid. Santiago & Nogueira (1902: 49).

nencia pero se solicitó que la Villa la redificase por la suma falta que haze la recolección de las aguas para el surtimento de la tropa.”²⁹

Na visita do CEM do 30 de agosto de 2020 facilitóusenos tamén acceso á cisterna de Monte Real. É unha estrutura arquitectónica de planta rectangular, feita toda en perpiaños de granito (de moi boa calidade) e composta por dous corpos superpostos.

O corpo inferior é o que funciona propiamente como depósito de auga. Accédese desde un patio superior (a propia terraza da cisterna) onde unha porta de 1'04 m de ancho por 1'95 de alto dá paso ás escaleiras. Nun primeiro tramo sete chanzos percorren 2'71 m formando unha entrada que chega aos 4'13 m de altura no primeiro descanso. A continuación, as escaleiras xiran 90° a esquerda e baixan outros seis chanzos ata chegar a outro descanso situado xa fronte á lámina de auga. Neste punto é onde entran as tubaxes que a traen canalizada desde Baiona (vid. Mina de *San Antón*) para servizo do Parador de Turismo. As escaleiras continúan descendendo e formando outro L. Xiran de novo 90° á esquerda e baixan nunha sucesión de dous chanzos –descanso- catro chanzos. O último xiro das escaleiras, novamente en ángulo recto, sitúanas paralelas ao muro lonxitudinal da parede do depósito, e son perceptíbeis grazas ao transparentes que están as cristalinas augas. Descenden as escaleiras nesa dirección outros dous chanzos, un breve descanso, e mais dous ou tres chanzos que, xa malamente recoñecíbeis á vista, permiten baixar andando ao fondo.

As medidas internas da cisterna delimitan un espazo cuberto de 12'5 m de longo, 5 m de ancho e 4 m de alto, dos que 2'80 m estaban sen cubrir pola auga o día da nosa visita. Trátase, pois, dun alxibe rectangular dotado dunha cuberta abovedada de medio punto, tamén construída en perpiaños graníticos.

O corpo superior basicamente é un patio rectangular cuberto con lousas pétreas (en granito, claro), con caída en X cara a un óculo de forma rectangular, hoxe pechado, de 20 x 20 cm por onde entraba a auga da choiva. Neste patio érguese unha pequena estrutura a xeito de caseta que protexe e pecha o acceso da porta antes mencionada que dá ás escaleiras. Conta con ventá rectangular (0'96 x 1'42 m), abucinada para iluminar directamente o primeiro tramo de baixada, e cunha inscrición no lintel e na esquina colindante á porta que indica cando e por quen foi mandada facer e se fixo a cisterna (véxase transcrito máis arriba, no texto de M. Barreiro). Este patio exterior está rodeado nos lados maiores por dous altos muros rematados con ameas (engadidas, fica antes dito, en tempos de Ángel Bedriñana como ornamento medievalizante), sendo o peche dos lados menores a estrutura que alberga as escaleiras e a parede dun edificio contiguo.

Ref. 012. A galería subterránea de Monte Real.

Como en toda fortaleza ou castelo que se prece, en Baiona circula a lenda de galerías ou túneles que daban acceso secreto a Monte Real. Nós tivemos a fortuna de dar

²⁹ 1756, outubro, 5. Ferrol. *Descripción de las plazas y puestos fortificados del Reyno de Galicia, de sus costas y fronteras concistencia y estado de sus defenzas con noticia delas obras proyectadas y de las aprovadas*. En RODRIGUEZ LEMOS, A. (2016): *A Única Contribución do Marqués de la Ensenada: remedio do necesitado, couza do facendado*. / “Ynterrogatorio General dela Villa y Jurisdicción de Baiona que comprende los pueblos, o Fr[eguesias] siguientes: Baiona, villa. Baiña, Sta. Mariña. Baredo, Sta. Mariña.”. Santiago de Compostela: Facultade de Xeografía e Historia, USC, inédito, p. 25.

con quen sabe do conto por tradición oral familiar, xa que o seu avó [Antonio Marcote Valverde] e tíos-avós [Fernando e Valentín] coñecían ben as instalacións de Monte Real por ter traballado para Ángel Bedriñana durante moitos anos. Antonio, durante máis de corenta anos como encargado *del castillo*, contóunolo así:

“Eu o que che vou a contar é sempre polo que eu escoitei, nunca polo que eu mirei. Eu vin o pozo alí cando era rapaz. Eu acórdome de ir alí pero despois... son cousas de faladurías. [...] O pozo eu mireino, eu sendo un crío mireino, entrei, baixei un pouco pero non cheguei ó final e o conto que se contaba era que desde alí partía un dos túneles que había que saían da fortaleza. Dicen que había un túnel. Acórdome tamén, iso xa non o comentaba nin meu abuelo nin meu tío, xa o comentaban as miñas tías, as fillas de Antonio, a miña nai e... bueno. Acórdome de estar falando e decían que cando viñeron os que agora... os que colleron o parador. Cando lle compraron a Ángel Bedriñana e montaron o parador, os do ministerio chamáronnos para ir mirar o pozo e cando estaban baixando polo pozo, que lle estaban explicando meu abuelo e o irmán o tema do pozo, decían: -Bueno, ahora esto ya lo tenemos. Ellos se dieron cuenta que, lo que querían saber era eso de por donde iban los túneles, y que lo estaban como engañando: -A ver Antonio dínos por aquí, dínos por allí! Eles calaron a boca e non lle enseñaron nada.

X: Pero, entón eles daban por seguro que había eses túneles ?

M: Nin o negaron, nin o certificaron nunca. Porque despois tamén se comentaba que o túnel non partía de aí, senon que partía desde fóra. Hai un santo na muralla do parador, non sei se te das conta [...] e alí decían se partía

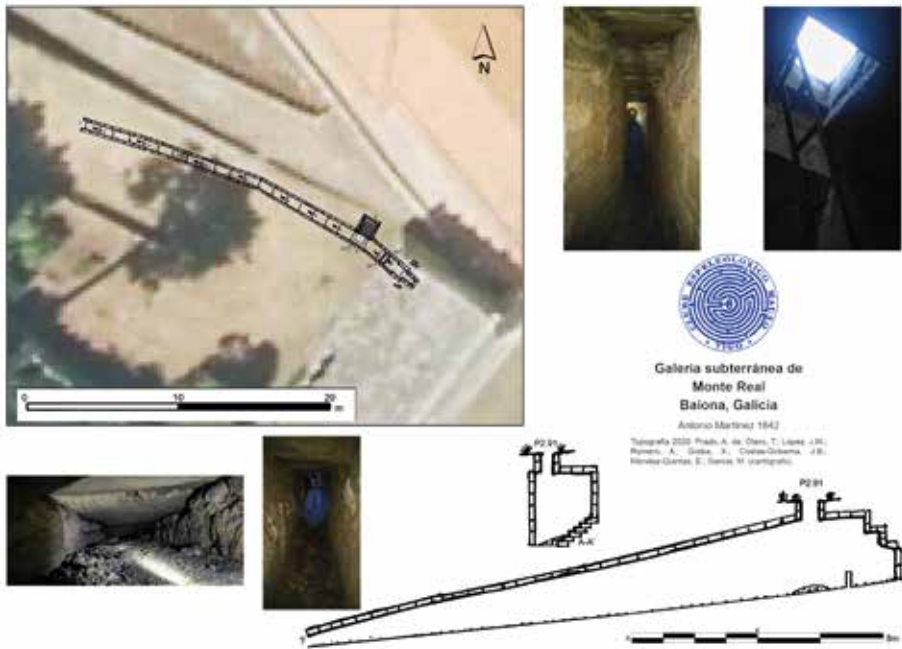

Fig. 9. Topografía, planta e alzado, da galería subterránea de Monte Real. Fonte CEM.

*dunha parte de alí, o sea, que a referencia era o santo. Pero claro, son tantos dimes, diretes que... nunca se supo. [...] Nunca se encontraron.*³⁰

Deixando de lado o que se conta, na nosa visita autorizada ao pozo e cisterna do Parador de Turismo de Baiona “Conde de Gondomar”, informámonos de que tamén existía un túnel, pasadizo ou galería subterránea. O acceso facilitado permitiunos facer a topografía (Fig. 9) que se corresponde con esta descrición.

Localízase entre a cisterna e o pozo. A lonxitude da galería principal é de 24’50 metros. Un total de vinte e seis metros coa suma dun pequeno tramo transversal que, como os dous extremos do conduto principal, agora están tapiados con paredes de pedra. O pasadizo presenta un constante e pouco pronunciado desnivel, sendo o punto máis baixo o extremo próximo ao pozo. A sección é rectangular en todo o trazado, con altura e ancho variables segundo o tramo. A obra presenta paredes construídas en cachotería seca, mestura de rebos e perpiaños, e un teito tamén feito con pedras de granito, pequenas laxes lonxitudinais tumbadas. Así pois, todo indica que se trata dun falso túnel, unha galería subterránea construída polo sistema de gabia desde o exterior e logo tapado con terra. Desde que funciona o Parador de Turismo, o acceso ao interior faise baixando por un zapón de formigón de 54 x 50 cm aberto a 2’8 m dirección 134°N do muro do alxibe, e a 4 m dirección 42°N do valado do camiño exterior inmediato. Unhas escaleiras metálicas axudan a baixar os 2’91 m de altura. No punto onde chegan estas escaleiras, comeza unha pequena galería de 1’5 m de longo (dirección 40°N, transversal á principal) e un metro de ancho. Todo en pedra, presenta unhas escaleiras ascendentes, con seis pasos ou chanzos á vista. A altura deste tramo é descendente, pasando dos 2,25 aos 1,16 metros no máis alto das escaleiras. Nese punto o acceso está tapiado. Supoñemos que se trata do antigo e orixinal acceso ao túnel desde o exterior.

Volvendo ao punto da entrada actual, a galería principal desenvólvese por 4’52 m de longo (en dirección 144° N, cara ao alxibe, no que se mete dentro) cun ancho entre os 87 cm (no cruce coas escaleiras de pedra ou acceso orixinal) e os 40 cm na extremidade tapiada. Obsérvase unha tubaxe instalada para poder baleirar a inmediata cisterna nas tarefas de mantemento de subministro de auga potable ao Parador. A altura do tramo oscila entre o 1’7 m e os 80 cm contra a boca tapiada. Na parede de pedras que fecha o paso obsérvase un pequeno panel de *gours* de pigotita.

O trazado principal da galería que vai en dirección ao pozo ímolo describir por tramos. Desde o punto de acceso, en dirección 312° N, un primeiro treito de 7, 82 m e anchos e alturas en declive que van desde os 95 cm de ancho e 2’1 m de alto aos 53 cm de ancho e 1’6 de altura. O seguinte tramo ten 8’10 m de longo dirección 303° N e presenta un ancho máis ou menos constante (53/55 cm) e unha altura decrecente ata chegar aos 0’70 m. Finalmente, catro metros de galería do ancho referido que cada vez é máis baixo de altura (apenas 35 cm no cabo). Este empequeñecemento da galería vén dado non tanto polo deseño orixinal como polo proceso de colmatación acontecido ao pasar dos anos. A continuación e remate da galería é incerto; cos datos dispoñíbeis, non podemos asegurar se dá directamente ao pozo ou non. Supoñemos que esta infraestrutura en falso túnel foi construída coa mesma finalidade que ten na actualidade, a de baleirar de auga a cisterna, e que data do mesmo ano, 1642.

30 Manuel González Marcote, Ref. CEM audio 11-09-20: track 1 corte 00:00-05:10.

3. COVAS IMAXINADAS

Tratamos agora daquelas cavidades, ben naturais ou ben artificiais, que sabemos que nunca existiron. Nalgúns casos débese a unha confusión derivada do uso dunha palabra nun principio espeleolóxica (cova, covacha, buraco, toubra, etc.) que en galego non sempre ten por que facer referencia a un espazo subterráneo. Outras veces trátase claramente dunha invención popular ou fantasía erudita deixada por escrito.

Ref. 013. Cova Terreña.

É crenza popular xeneralizada en Baiona que este barrio da parroquia de Santa María de Fóra debe o seu topónimo a unha suposta cova feita na terra que antes había. Un exemplo por escrito desta teoría tan estendida chegounos por un traballo feito por escolares do instituto baionés que dicía:

*“COVA TERREÑA. Hai tres camiños para chegar a Cova Terreña. Polo río da Veiga, pola Parede Nova e polo Camiño do Carreiro. Hai moitas casas vellas que teñen cultivos e árbores frutais. A orixe etimolóxica vén da palabra “cova” e “terra”. O topónimo é de tipo orónimo. Antes non había moita construción e era todo campo. Agora estase a poboar. Ten ese nome porque antes había covas de terra.”*³¹

O caso é que non sabemos nin de documento nin de ninguén que poida dar testemuño dunha cova terreña, escavada en xabre, quizais, que existise algunha vez nesta zona. Pola contra, somos máis da opinión do antes mencionado *Angelito* Silva, experto en minas e pozos de auga, quen en 2005 compartiu con nós a hipótese de que en Cova Terreña nunca houbo cavidade ningunha: “Había algo por riba de Corea. Un pequeno olleiro por baixo dos Piñeiros... mais cova, cova non había”.

O topónimo deste lugar fai seguramente referencia a outro significado propio da palabra cova. Podería derivar dunha explotación mineira como a que si documentaron Xurxo Pérez e Xosé Mª Bouzó en Urgal, Belesar, onde chaman A Cova a unha mina aurífera romana a ceo aberto a pé do río Groba (Pérez Pintos & Bouzó, 2001: 44). Tal hipótese para Cova Terreña considerámola improbable, polo que o topónimo en cuestión podería ser entendido no sentido dunha “sepultura, especialmente cuando es en la tierra” (Rodríguez González, 1958: 665). Iso si, o actual cemiterio municipal, que se atopa nesta zona, non vale. Tería que ser unha cova –tumba antiquísima, xa que o referido camposanto é moitísimo máis recente có topónimo de Cova Terreña. Ambas as dúas suposicións son, pois, ao noso entender tan pouco acertadas como a que asegura que aquí existían covas feitas na terra.

Sen máis voltas, o topónimo de Cova Terreña coidamos pode explicarse atendendo a un significado do substantivo ‘cova’ do que temos constancia non porque deramos con el definido nun dicionario (que por suposto tampouco son tantos os por nós consultados). Por experiencia propia sabemos que, cando menos nesta parte do país, ás veces úsase o termo ‘cova’ para denominar un terreo cóncavo, en pronunciada forma de cunca, como semella á vista a paisaxe desta Cova Terreña. Xa nos pasou algo semellante hai uns anos (1995) cando intentamos localizar a Cova da Becha en Saiáns (non

31 Grupo de traballo sobre Patrimonio do IES “Primeiro de Marzo” Baiona, curso 2003-2004.

confundir coa que si existe con ese nome no máis alto da Serra do Galiñeiro). Foron veciños desa parte da beiramar de Vigo entrados en anos os que nos deron a solución á nosa infrutuosa busca espeleolóxica: o lugar chámase polo fondo do terreo e o específico “da becha” vénlle dos vermes que alí, en cantidade e tamaño descomunal, son praga. Así aprendemos que hai casos nos que os dragóns e as covas desaparecen por arte do rico léxico galego.

Ref. 014. O Pasadizo da Torre da Tenaza.

Na tradición oral é moi habitual dar con alusións á existencia de pasadizos, túneles ou corredores subterráneos de dimensións extraordinarias que comunican dous puntos afastados –e sobranceiros– da paisaxe. Na zona contamos con varios casos. Como este que transcribimos, versión que sospeitamos ten pouco de popular e moito da creatividade do autor, quen foi cronista oficial de Baiona: Héctor Barreiro Troncoso (1988: 8-9).

“[...] Mauregato, hijo bastardo del Rey Alfonso el Católico y de una sarracena, decide apoderarse del trono que ocupa su sobrino Alfonso II, para lo cual solicita el apoyo del Emir de Córdoba. Este soberano, crea poderoso ejército que derrota al rey cristiano y pone el cetro en manos del usurpador Mauregato. El Rey astur, en pago de la eficaz ayuda prestada por el Soberano árabe, se compromete al tributo de las cien doncellas que anualmente le serían enviadas a su corte. / Las doncellas las reunían en la «Torre de Peito Bordelo» (Torre del Oprobio) donde eran seleccionadas [...] / Pasan los años [...] una vez instalado Abubaxir en Monte Boi [...] el jefe moro, no consigue que las tres doncellas se dobleguen a sus deseos y ordena sean encarceladas en el calabozo de “La Tenaza”, terrible mazmorra al nivel del mar, carente de luz y ventilación. / Un día que estaba de centinela en el calabozo un renegado, se compadece de los continuos sufrimientos de las mozas allí encerradas y les ofrece secretamente su libertad. Les dice, que en el suelo de la mazmorra y en la parte más cercana al mar, que se conoce por la humedad de la arena del piso, deben escarbar hasta hallar una losa; es la entrada de un secreto pasadizo [cita ó pé do autor: Más de una vez siendo yo niño, he oído hablar de la existencia de este pasadizo bajo el mar] que va por debajo del agua del mar, donde serán libres. / Aquella noche el guardián de la “Tenaza”, dá la voz de alarma, al efectuar el recorrido de vigilancia se encuentra el calabozo vacío y anegado de agua de mar que había entrado por el pasadizo. / Durante tres días, se vieron sobre los bajos de “Puerta Real”, tres gaviotas blanquinegras que nadaban y jugueteaban sobre las olas, y al ponerse el sol, emprendían el vuelo con rumbo desconocido.”

Outras versións falan de que ese fantástico túnel une Monte Real con Monte Ferro. Outros din que comunica con Panxón. Tamén sabemos de referencias que falan de quilométricos corredores semellantes que comunicarían Monte Boi con outros puntos afastados, a saber: coa Cova da Moura no Foral da Groba (Belesar) (Clube Espeleolóxico Maúxo, 2008: 35-48), coa Mina de Bosque, Morade³², co Castro dos Mouros ou Pedra Moura (Borreiros - Donas)³³, ou coa antes tratada Mina do Ulleiriño.

32 Ref. Daniel Alonso Peralba e Fernando González González, IES “Primeiro de Marzo”, 2006.

33 Dato facilitado por Anxo Rodríguez Lemos, quen o recolleu en 2012 da Sra. Carmen de Monteiro (Borreiros, Gondomar).

Ref. 015 Da Mina ou Mina do Ulleiriño a Baredo.

En efecto, temos constancia dun relato documentado para a Mina do Ulleiriño que incide na tradición de supostos pasadizos de dimensións extraordinarias. Sabémolo por Albina Misa, veciña de Fontes, Baíña, quen en 2004, cando tiña 76 anos de idade, contoullo a unha súa neta e unha amiga dela, na altura alumnas no instituto de Baiona.

(...) Había unha mina tamén. Que lle chaman a Mina. Alí conforme se sube pà casa de mamá, alí pà parte d'abaixo... hai unha mina. Chamábase A Mina. ([A Mina do Ulleiriño]...) Abaixo, nena, en Fontes no ! Fontes é alá pàriba. (...) Máis abaixo, na casa de tía Juana, alá pra baixo... xunto a Lousáns, alí pà dentro. A Mina, chámanlle A Mina. E aí... dichosa mina! Nós fumos un día. Pero anduvemos un pouco! Pero despois: Apagábasenos a lus! Que disque chega a dichosa mina..., que chega a onde xoghan ós bolos na Chan da Crus [...]. Adiante onde hai a escuela dos nenos, a escuela, en Baíña, adiante, alí naquela chan, alí p'abaixo. Que chegaba a tal mina, que viña d'alí, a aghua. Pero non che sei máis nada. Fomos, uns poucos de rapases un día pero non, non nos atrevemos a chegar alá porque se nos apagou a lus e... bueno, bueno. E había moitos pozos d'agua. E demos volta. Escapouse e fuegos p'ra fora!³⁴

4. CAVIDADES DESAPARECIDAS

Non é doado ter documentada a desaparición dunha cova. As máis das veces colapsan ou son destruídas sen maior relevancia. Hai ocasións nas que fica constancia da súa pretérita existencia grazas a un topónimo fosilizado, unha mención nun vello texto ou mapa, restos de cantería que a delatan ou, excepcionalmente, grazas a un traballo serio de documentación arqueolóxica. Tal é o caso da seguinte referencia.

Ref. 016 O Pozo da Palma.

Denomínase A Palma ou, para ser máis exactos, O Campo da Palma, a faixa de terreo achanzado que une as praias da Ribeira e A Concheira. Xa que logo, vén sendo o istmo que impide que a península de Monte Boi sexa unha illa.

Sen deternos en moito pormenor, lembremos que A Palma foi lugar poboado cando menos desde o século XII en diante (Garrido 1992). As ordes reais que desde 1497 pretendían asentir a poboación intramuros, en Monte Real, apenas foron aceptadas de mala gana. De feito, a mediados do século XVII, no Campo da Palma levantábase o barrio máis populoso de Vilavella, chamada así a Baiona extramuros. No contexto do que en Portugal se coñece como *Guerra da Restauração da Independência* (1640-1668), as autoridades militares españolas, alegando que era preciso para a boa defensa de Monte Real, e co apoio do monarca, destruíron toda canta edificación consideraban estaba demasiado próxima ás murallas. O suceso, con distintas fases entre 1656 e 1664, provocou a destrución do barrio da Palma [José de Santiago e Ulpiano Nogueira (1902: 196) falan de máis de 600 edificios derrubados]³⁵ e a case desaparición de toda a vila.

34 Ref. Blanca Lago Misa e Loli Torres Giraldez, IES "Primeiro de Marzo", 2004.

35 Permitásenos a incoherencia de non incluír o aparcamento subterráneo da Palma neste catálogo, por máis que sexa a cavidade artificial de maiores dimensións da zona de estudo.

Os restos materiais daquela antiga poboación baionesa destruída no século XVII resucitaron en 1992. Foi no contexto dun mal xestionado plan parcial de urbanismo que contemplaba construír un aparcamento subterráneo. A polémica foi enorme, con notoriedade nos medios de comunicación de todo o estado e serios enfrontamentos coas forzas policiais enviadas a Baiona para reprimir o movemento “A Palma é Nosa”. Pois ben, en consonancia coa lexislación vixente na altura, realizáronse escavacións

Fig. 10. Fotografías da cimentación do pozo localizado en 1992 durante as escavacións arqueolóxicas na Palma. Fonte: Arquivo persoal de Vicente Caramés.

arqueolóxicas que, ante o nerviosismo político das autoridades, foron paralizadas dun día para outro en canto xurdiron os importantes restos daquel esplendoroso pasado do Campo da Palma. Grazas á desinteresada colaboración de quen daquela fora o director das escavacións arqueolóxicas abortadas, o arqueólogo e actual conservador do Museo do Mar de Galicia (Alcabre, Vigo) Vicente Caramés, sabemos que entre as cimentacións documentadas na Palma rexistrouse a estrutura dun pozo do que podemos achegar as dúas fotografías, inéditas, reproducidas na Fig.10.

Ref. 018 A cova da Virxe.

É a referencia incluída neste traballo que máis dúbidas e debate ten suscitado no equipo máx. En Baiona existía unha cova onde se levantou o monumento deseñado por Antonio Palacios? A resposta é case seguro negativa; case.

Entre as mencións a cavidades naturais que temos reunidas no CEM, gardamos como un tesouro a transmitida por José Goberna Alonso (1897-1981) a seu neto José Bernardino, coautor destas páxinas. O Sr. José contaba que tiña traballado nalgunha *peonada* cando se fixo o monumento e que alí, “na *Virgen de la Roca* había unha *cueva* pequerrecha por debaixo das pedras” ou algo así, que é o malo da memoria das historias ouvidas sen apuntar sendo un novo.

Revisamos as fotografías que puidemos, aquelas feitas durante as obras, e apenas distinguimos o buraco polo que subían os materiais de construción; oco logo acondicionado cunha bóveda para abrigar un altar. Sería alí? Localizábase esa suposta cova xunto aos pés da Virxe? Ou estaría nas proximidades, na canteira de extracción de pedra que desde a regueira do monte San Roque caía sobre o lugar da Fonte Cristalina?

Mesmo con todas estas dúbidas sen resolver, decidimos incluír esta referencia. Aínda que malamente documentada, este lugar tan emblemático de Baiona conta con outra alusión subterránea para o mesmo espazo que tampouco merece ser esquecida. Trátase do proxecto que tiña en mente o principal promotor da monumental escultura mariana, o enxeñeiro industrial Laureano Salgado Rodríguez (Vilar Montero, 2001: 300-319; García García & Costas Goberna, 2005: 89-94) quen teimaba construír “na base do monumento ou nas proximidades do mesmo unha cripta que fose sepulcro de galegos ilustres” (Iglesias Veiga, 2002: 41). Capela subterránea soñada (nunca se fixo) da que podemos ofrecer, grazas novamente á colaboración de Anxo Rodríguez Lemos, este outro testemuño:

“La Virgen de la Roca fué una de las obras más bellas y románticas de principios de este siglo [XX]. Con esta idea por bandera recorrió don Laureano toda Galicia y se presentó en la Corte de España [...] / Pensaba este colocar en la base del monumento una cripta que fuese sepulcro de gallegos ilustres. Se le echaron los años encima y no tuvo tiempo de realizar su propósito. Bastante fue que pudiese ver erguida la estatua de la Virgen, obra de mucho tiempo de lucha [...]”³⁶.

E rematamos, non sen subliñar como este caso nos resulta acaído, desde a experiencia máx, para comprobar de novo o que acontece en non poucos lugares onde

36 V. G. (1930): “Sesenta años de trabajo por el progreso de Galicia. Quien era D. Laureano Salgado”. *Vida Gallega*, ano XXII, nº 450, 30 de maio de 1930, sen paxinar.

o catolicismo se preocupou por resacralizar algunha cova, penedo ou coto dotado de significación para a comunidade na que se atopa. Así acontece na capela de Santa Tegra na Guarda, no Aloia na capela de San Xulián (que nesta parte do país nunca se lle chamou Xiao nin Xián) ou, por mencionar apenas outro exemplo dos moitísimos ciscados polo mundo católico adiante, na capela da *Virgen de la Cueva* [Esparragosa de Lares, Badajoz, (Puig y Larraz, 1896: 37-28)], de onde seica procede o afamado cantar infantil “Que llueva, que llueva/la Virgen de la Cueva...”, tan espallado e con variantes tan interesantes como a que canta: “Que llueva, que llueva / la Vieja de la Cueva...”³⁷.

AGRADECEMENTOS

Este traballo non tería sido posíbel sen a axuda ou colaboración de moitas persoas que nestes anos nos teñen informado ou alentado con referencias, datos ou suxestións varias. A risco de cometer inxustos esquecementos, conste aquí a nosa máis sincera gratitude a quen colaborou con nós neste asunto sendo alumno/a no IES “Primeiro de Marzo”: Daniel Alonso Peralba, Ana Carnero Prado, Brais Costas Fragueiro, Óscar Garbín, Rosa Mª González Álvarez, Fernando González González, Marta Giráldez, Luisa de la Iglesia, Paula Misa Peralba, Cristina Rodríguez Leyenda, Marta Silva Fernández, Paula Silva Senra e Mª Carmen Vilar Fernández. Ao profesorado do instituto de Baiona máis cómplice co Maúxo: Carlos Álvarez Valdés, Xosé Mª Bouzó, Cándido Castro García, Manola Conde Cid, Cruz Domínguez Pérez, María Jesús García Vázquez, Rosa Gómez Gallego, Puri Pérez Leirós, Manuel Vilar Márquez e na memoria *Tere Lillo Pichel*. Aos veciños de Baiona que non sendo da comunidade escolar do instituto colaboraron con información tan variada como rica, en especial a Santiago Silva, Manuel González Marcote, Avelino González Valverde e na memoria *Angelito Silva*. Ao persoal do Parador de Turismo de Baiona, en especial a Francisco José Plaza Prado (director) e Javier Díaz Mosquera (xefe de mantemento). A Vicente Caramés pola información arqueolóxica do Campo da Palma. A Belén Barona, xefa do departamento de Inglés do IES Escolas Proval pola súa axuda coa tradución do resumo. A todas as persoas que forman ou formaron parte do IEM, en especial a Carlos Méixome, Xilberte Manso de la Torre, Xosé Lois Vilar Pedreira e a Anxo Rodríguez Lemos quen, aos numerosos e desinteresados datos que nos achegou, engadiu a lectura crítica da versión final deste texto. A todas e todos, grazas!

37 En Internet é doado atopar unha chea de entradas con distintas versións desta cantilena infantil en castelán espallada por España e tamén por boa parte do continente americano. Por caso na República Oriental do Uruguai hai quen a canta co verso “... la vieja está en la cueva...”. Repárese como esa *Vieja* vén sendo a nosa mítica Vella, por caso documentada nalgunhas covas da Serra do Galiñeiro, vid. Rodríguez González, A. (2005: 147-156). E tamén: Romero Rodríguez, A. *Romer* (2018 63, 69).

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- BARREIRO TRONCOSO, H. (1988). Historia del valle: Las Tres Gaviotas. *Diálogos del Valle Miñor* 11: 8-9 (20 de set. de 1988).
- BARREIRO, M. (1966): *2000 años de la historia del Castillo de Monterreal*. Talleres del Faro de Vigo.
- BOUZÓ, X. M^a. (2003): Baiona patrimonio e turismo. *Revista de Estudos Miñoranos* 3: 159.
- CASAS TORRES, J. M., MIRALBÉS BEDERA, Mª ROSARIO & TORRES LUNA, Mª P. DE (1976): *Galicia. Mapa e índices de localización geográfica de sus parroquias*. Universidad e Instituto de Geografía Aplicada del patronato “Alonso de Herrera” del CSIC Santiago de Compostela.
- CATÁLOGO DA CONFEDERACIÓN [ESPAÑOLA] DE ESPELEOLOGÍA Y CAÑONES. (CEC), actualizado a 30-06-2020. <https://cec-espelo-com/grandes-cavidades-otros-materiales> [Consulta 3-08-2020].
- CAVERBOB.COM Datos periódicamente actualizados polo espeleólogo norteamericano Bob Gulden en <http://www.caverbob.com> [Consulta 6-08-2020].
- CLUBE ESPELEOLÓXICO MAÚXO (2002): A mina de auga do Ulleiriño, *Lerias*: 10: 11-12. Equipo de Normalización Liguística do IES “Primeiro de Marzo”, Baiona.
- CLUBE ESPELEOLÓXICO MAÚXO (2005): *As covas de Vincios*. Gondomar: CMVMC de Vincios.
- CLUBE ESPELEOLÓXICO MAÚXO (2008). A Cova da Moura no Foral da Groba, Baiona. Patrimonio inmaterial, xeomorfolóxico e prehistórico nun punto da Serra da Groba. *Revista de Estudos Miñoranos*: 7/8/9: 35-48.
- CLUBE ESPELEOLÓXICO MAÚXO [2007 (2008)]: Galicia (Confederación Hidrológica del Norte): Mina do Ulleiriño (Baiona) e Minas de Fortes e do Chuco (Gondomar). In HERMOSILLA PLA, J. [dir.] (2008): *Las Galerías drenantes en España. Análisis y selección de qanat(s)*. 54, 55-57, 59. Secretaría General Técnica del Ministerio de Medio Ambiente y Medio Rural y Marino, Madrid.
- CHABERT, C. & COURBON, P. (1997): *Atlas des Cavités Non Calcaires du Monde*. UIS: Union Internationale de Spéléologie
- DIZ DIOS, J.H. & RÍOS BASANDRE, R. (2001): Catálogo de Furnas do Litoral Pontevedrés *Furada*: 10: 4-49. A Coruña.
- FEDERACIÓN GALEGA DE ESPELEOLOXIA (2019). Relación das cavidades galegas máis importantes. *Furada* nº 13, p. 76. en [Vogalía de Catálogo de Cavidades] actualizado abril 2019.
- FERNÁNDEZ DE LA CIGOÑA FRAGA, S. (1995). *Historia da Comarca do Val Miñor (Baiona – Nigrán e Gondomar)*. Ed. Cardeñoso. Vigo.
- GÁNDARA, F. DE LA (1662): *Armas i Triunfos. Hechos Heroicos de los hijos de Galicia*. Madrid,
- GARCÍA GARCÍA, M. & COSTAS GOBERNA (2005). Cavidades artificiais. In CLUBE ESPELEOLÓXICO MAÚXO. *As covas de Vincios*: 89-94. CMVMC de Vincios, Gondomar.
- GARCÍA GARCÍA, M. (2006): Minas de auga e outras cavidades artificiais relacionadas coa auga. *Furada* [nº especial Actas Iº Congreso Galego de Espeleoloxía (Barco de Valdeorras, 2006)]: 155-157. Vigo.
- GARCÍA ORO, J. & PORTELA SILVA, Mª J. (2003). *Baiona de Miñor en sus documentos. Actas municipales correspondientes al siglo XVI*. Deputación de Pontevedra.

- GARCÍA PATÓN, J., IRANZO GARCÍA, E. & HERMOSILLA PLA, J. (2008). Galerías drenantes: definición, concepto, tipologías e identificación a escala mundial. In HERMOSILLA PLA, J. [dir.] (2008): *Las Galerías drenantes en España. Análisis y selección de qanat(s)*. 119-134. Secretaría General Técnica del Ministerio de Medio Ambiente y Medio Rural y Marino, Madrid.
- GARRIDO, J. (1992). Origen del Campo de la Palma de Bayona. *Faro de Vigo*, 19-01-1992 cit. por FERNÁNDEZ DE LA CIGOÑA FRAGA, S. (1995): 127.
- HERMOSILLA, M. DE (1800): *Relación topográfica de las Plazas y Puertos fortificados del reino de Galicia*. (Biblioteca de Ingenieros, nº 3264. Servicio Histórico del Ejército) reproducido por José De Santiago & Ulpiano Nogueira (1902: 45-51).
- IGLESIAS VEIGA, X. R. (2002). A Virxe da Rocha: un singular proxecto de Antonio Palacios. *Revista de Estudos Miñoranos*: 2: 35-45.
- MADOZ, P. (1849): *Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de España y sus posesiones de Ultramar*. Madrid: Imprenta del Diccionario [...] de D. Pascual Madoz.
- MIRALBÉS BEDERA, R., TORRES LUNA, M^o P. DE & RODRÍGUEZ MARTÍNEZ-CONDE, R. (1979): *Mapa de límites de las parroquias de Galicia*. Secretariado de Publicaciones de la Universidad de Santiago, Santiago de Compostela.
- OTERO DACOSTA, T. (2005): Cavidades na Galicia campesiña. In CLUBE ESPELEOLÓXICO MAÚXO. *As covas de Vincios*: 105-130. CMVMC de Vincios, Gondomar.
- OTERO, T. (2006): Cultura inmaterial e covas graníticas no Val Miñor. *Furada* [nº especial Actas Iº Congreso Galego de Espeleoloxía (Barco de Valdeorras, 2006)]: 107-118. Vigo.
- PÉREZ PINTOS, X. & BOUZÓ, X. M^a. (2001): Minería aurífera romana: do Miñor ao Miño. *Revista de Estudos Miñoranos* 1: 37-50.
- PUIG Y LARRAZ, G. (1896): *Cavernas y Simas de España*. Est. Tip. de la Viuda e Hijos de M. Tello. Madrid:, pp. 37-28.
- RODRÍGUEZ DEL TAMUXE, J. (1972). Baredo. *Tierras de Taraes y Toroño: Toponimia de Amorín, Baredo, Currás, Sobrada*. Seminario de Hagiografía, Toponimia y Onomástica de Galicia, III [sen paxinar, (p. 4)]. Santiago de Compostela:
- RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, A. (2005). A memoria da pedra. Lendas do Monte Galiñeiro. In CLUBE ESPELEOLÓXICO MAÚXO *As covas de Vincios*: 147-156. CMVMC de Vincios, Gondomar.
- RODRIGUEZ GONZÁLEZ, E. (1958) “Cova”. *Diccionario Enciclopédico Gallego Castellano*. Vol. I. Editorial Galaxia. Vigo. Consultouse facsimil, Vigo: Galaxia 2001.
- RODRIGUEZ LEMOS, A. (2016): *A Única Contribución do Marqués de la Ensenada: remedio do necesitado, couza do facendado. / “Ynterrogatorio General dela Villa y Jurisdicción de Baiona que comprende los pueblos, o Fr[eguesías] siguientes: Baiona, villa. Baiña, Sta. Mariña. Baredo, Sta. Mariña.”*. Facultade de Xeografía e Historia, USC, inédito. Santiago de Compostela:.
- RODRÍGUEZ LEMOS, A. (2018). Arribada da Carabela La Pinta a Baiona. *Cousas do Val Miñor*: 19: 22.
- RODRIGUEZ LEMOS, A. (inédito). *Toponimia da parroquia de Baiña*.
- ROMERO RODRÍGUEZ, A. *Romer* (2018): *Aloianos*. ed. autor. Tui.
- SANTIAGO, J. DE / NOGUEIRA, U. (1902). *Bayona. Antigua y Moderna*. Imprenta Asilo Huérfanos del Sagrado Corazón de Jesús. Madrid. [Fac. Valladolid, 2008: Ed. Maxtor].

- SCHEVERER, M., LUNDBERG, J.E.K. & SJÖBERG, R. (2013): Gobholo Cave: A Long Granite Cave in Swaziland (Southern Africa)”. *16th Conference of Union International Speleology. International Conference Speleology Proceedings*, UIS (Consulta 9-08-2020). https://researchgate.net/publication/258220979_Gobholo_Cave_a_long_granitic_cave_in_Southern_Africa.
- SIERRA, A. (1993). *La carabela Pinta y su arribada a Bayona*. Deputación Provincial. Pontevedra. 181 e 183.
- TABOADA TÁBOAS, A. (1989). Monterreal. Bayona de Miñor. *Actes du VIe Colloque International de Glyptographie de Samoëns*, 5-10 de xullo de 1988: 507-529. Editions de la Taille d'Aulme.
- TABOADA TÁBOAS, A. (2006). Monte Boi – Monterreal. Baiona de Miñor. *Revista de Estudos Miñoranos* 5/6: 87-101.
- TORRES LUNA, Mª P. DE & PAZO LABRADOR, A.J. (1994): *Parroquias y Arciprestazgos de Galicia*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago Compostela, Monografías da USC nº 183, p. 125 onde ademáis de Baíña, Baredo, Belesar e Ramallosa (Sta. Cristina) distínguese entre Baiona (Núcleo urbano) [capital de concello] e Baiona (Sta.María) de Fóra.
- VILAR MONTERO, A. J. [ANTONIO DE MAURICIO] (2001): *Historia de Bayona. Desde tiempo inmemorial hasta nuestros días*. Alén Miño, S.L Ponteareas.